CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente 's-Hertogenbosch

Provincie
Noord-Brabant

oktober 1993

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.

Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,

Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch. Tel. 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch.

Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 5

Werkwijze en criteria 6

1. Situering der gemeente 9
   1.1. Ligging 9
   1.2. Ontwikkeling in hoofdlijnen 9

2. Bodemgesteldheid 10
   2.1. Grondsoorten 10
   2.2. Hoogte 10
   2.3. Afwatering 10

3. Grondgebruik 12

4. Infrastructuur en functionele ontwikkelingen 13
   4.1. Wegen 13
   4.2. Waterwegen 13
   4.3. Spoor- en tramwegen 14
   4.4 Militaire infrastructuur 14

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 15
   5.1. 's-Hertogenbosch 15
      5.1.1 De vestingstad 15
      5.1.2 Ontwikkelingen in de binnenstad tussen 1850-1940 16
      5.1.3 Na-oorlogse ontwikkelingen in de binnenstad 18
      5.1.4 Het Zand 19
      5.1.5 De Muntel 20
      5.1.6 Veemarktkwartier 21
      5.1.7 De Bossche Pad 21
      5.1.8 De Hinthamerpoort 22
      5.1.9 De Graafse Weg en Hinthamerpark 22
      5.1.10 De Vliert 23
      5.1.11 De Vughterpoort 24
      5.1.12 De Indische Buurt 24
      5.1.13 Plan West en Plan Zuid 24
   5.2. Bokhoven 25
   5.3 Deuteren 25
   5.4. Oud-Empel 26
   5.5 Empel-Slot 26
   5.6. Engelen 26
   5.7. Gewande 27
   5.8. Orthen 27
   5.9. Verspreide bebouwing 28

6. Stedebouwkundige typologie 29
   6.1. Typologie 29
   6.2. Beschrijving van de 'gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde' 30

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 34
7.1 Woonhuizen 34
7.2 Boerderijen 37
7.3 Industriële gebouwen 37
7.4 Openbare gebouwen 38
7.5 Kerkelijke gebouwen 41
7.6 Kastelen en landhuizen 43
7.7 Infrastructurele werken en waterstaatswerken 43
7.8 Militaire objecten 44
7.9 Artefacten 44
7.10 Groenelementen 45

8. Beknopte opgave der geïnventariseerde objecten 57

9. Literatuur 128

Fotobijlage 129

Woord vooraf

Dit rapport over 's-Hertogenbosch maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie. De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse Cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Invanterisatie Project (MIP) van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:

- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940) - het bevorderen van kennis en waardering van historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940 -het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologischgebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologische-stedebouwkundige afwegingen.
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vóór 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie. De grote Brabantse gemeenten, waaronder 's-Hertogenbosch, zijn niet in de reguliere MIP registratie opgenomen. Deze steden hebben de inventarisatie zelf uitgevoerd, of dit in een samenwerkingsverband met de provincie gerealiseerd. Het rapport 's-Hertogenbosch is een samenvoeging van de gemeentelijke inventarisaties, die in de periode 1987 tot 1991 zijn uitgevoerd en de MIP-rapportage uit 1991. De gemeentelijke rapporten, gepubliceerd onder de titel Cultuurhistorische Inventarisatie Gemeente 's-Hertogenbosch omvatten de 19e en 20ste eeuwse wijken het Zand (stationswijk), de Muntel, Graafseweg e.o. en de Bossche Pad. Daarnaast is in een tweetal deelrapporten de volledige bebouwing van het noordelijk buitengebied en de kerkdorpen Engelen, Bokhoven, Empel en Orthen vastgelegd. Hiermee is op de bebouwing langs de Vughterweg, de Aartshertogenlaan (de Vliert) en het Hinthammerpark na de gehele vooroorlogse bebouwing geïnventariseerd. De wijze van inventariseren en rapporteren is vrijwel identiek aan die van de provincie Noord-Brabant.
De inventarisatie van de jongere bouwkunst in de binnenstad is door het MIP-team bestaande uit mw. drs. W.M. Wessel en drs. J. Michels verricht. Zij verzorgden tevens de inleidende tekst over de historische karakteristiek van 's-Hertogenbosch. Hierbij is gebruik gemaakt van de historisch-stedebouwkundige onderzoeksrapporten van de gemeentelijke Bouwhistorische en Archeologische Dienst. Daarop volgt een overzicht van de geïnventariseerde objecten met adres, bouwdatum en functie, geillustreerd met een vijftigtal foto's. Het betreft objecten en structuren, die globaal binnen de periode 1850 - 1940 tot stand zijn gekomen. De volledige gegevens bevinden zich bij de afdeling Bouwhistorie van de gemeente 's-Hertogenbosch en bij de provincie Noord-Brabant.

's-Hertogenbosch, juli 1993.

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel

ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met een beknopte opgave der geïnventariseerde objecten geordend naar adres en huisnummer (even, oneven) met de oorspronkelijke en huidige functie, architect en bouwdata. De overige gegevens over bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd), bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen bevinden zich bij porovincie en gemeente. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Op de kaart 1 : 10.000 is een deel der objecten in het buitengebied aangegeven, benevens de stedebouwkundige typologie en de gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente 's-Hertogenbosch is gelegen in het het noorden van Noord-Brabant, in de gelijknamige Regio 's-Hertogenbosch. De gemeente bestaat uit de hoofdkern 's-Hertogenbosch, omringd door een aantal veel kleinere dorpen en gehuchten, waarvan een aantal geheel vergroeid is met de stad. In het noordwesten zijn dit Bokhoven en Engelen, in het noorden en noordoosten Oud-Empel, Gewande en Empel-Slot. Meer centraal is de ligging van Orthen. In het oosten vindt men Heinis, Herven en (deels buiten de gemeentegrenzen) Hintham. Groot en Klein Deuteren ligt in het zuidwesten.
's-Hertogenbosch grenst in het noorden aan de provincie Gelderland, met de gemeenten Hedel en Maasdriel. De oostelijke grensgemeenten zijn Lith, Rosmalen, een puntje van Berlicum en Den Dungen. St. Michielsgestel en Vught zijn de zuidelijke grensgemeenten. Helvoirt, Vlijmen en Heusden vormen de westgrens.
Deze grenzen hebben deels een kunstmatig, deels een natuurlijk verloop. De noordgrens wordt gevormd door de meanderende Maas, de oostgrens steekt scherp terug langs de Ploossche Wetering onder Empel, waarna het beloop van de A2 wordt gevolgd. Terugbuigend langs de spoorlijn wordt de bochtige Vliertse Steeg, doorgaand in de Jasmijnstraat gevolgd. Na een klein deel van de Aa te hebben gevolgd loopt de rest van de oostgrens en de zuidgrens verspringend door een deelsagrarisch, deels recreatief gebied. Na een klein stuk van de Dommel te hebben gevolgd krijgt de grens een grilige uitstulping waarbij het de deels nog bestaande omgrachting van het Fort Isabella volgt. De zuidgrens volgt verder een vrijwel rechtgetrokkken lijn door het natuurreservaat De Moerputten. De westgrens heeft een rechtlijnig gedeelte bij de wijk De Kruiskamp en een zeer grillig verloop rondom het Engelermeer.
De gemeente beslaat een oppervlakte van 5531 ha en had op 1 januari 1990 92.000 inwoners.

1.2. Ontwikkeling in hoofdlijnen

De agrarische samenleving kon zich in de twaalfde eeuw door protectie van hertog Hendrik I ontwikkelen tot een stad: 's-Hertogenbosch. Mogelijk werd al in 1185 stadsrecht verleend. De opvolgende hertogen zorgden voor tolvrijdom en handelsprivileges. Daarmee overvleugelde de nederzetting al spoedig de veel oudere gehuchten Orthen en Empel. De grootste bloeiperiode vond plaats in de vijftiende eeuw. Nadat de stad in 1629 was ingenomen door Frederik-Hendrik volgde een minder florissante periode. Een nieuwe bloei zette in, toen de invloed van de Generaliteitsperiode was afgelopen en de stad in 1796 tot departementshoofdstad werd verklaard. In 1858 had de stad een positie als de derde belangrijkste handelsstad van Nederland veroverd. Het grondgebied van de gemeente werd in 1871 uitgebreid met Orthen. Toen de stad in 1874 van haar vestingstatus ontheven werd, kon zij zich belangrijk en grootschalig uitbreiden ten dienste van wonen en industrie. Het overgrote deel van de bewoners vindt ook nu nog steeds werk in de handel, diensten en lichte industrie. Een klein gedeelte van de bevolking van de landelijke kernen leeft nog van de landbouw en veeteelt.
Het gemeentelijke gebied werd in 1933 uitgebreid met een deel van het grondgebied van Cromvoirt. Deuteren werd toen eveneens geannexeerd. In 1971 werd Den Bosch uitgebreid met de opgeheven gemeenten Empel en Meerwijk, Engelen en Bokhoven.
's-Hertogenbosch is de zetel van het in 1965 opgerichte Stadsgewest 's-Hertogenbosch. Het doel van de gewestelijke raad is te komen tot een coördinatie van de verschillende gemeentelijke taken, op basis van vrijwilligheid bij de aangesloten gemeenten.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

Het landschap rondom 's-Hertogenbosch, dat geologisch gezien deel uitmaakt van de Centrale Slenk, wordt gekenmerkt door een tweetal verschillende landschapseenheden. In het zuiden treft men zandgronden aan. Deze lagen, die soms een dikte hebben van enkele tientallen meters, zijn afgezet tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen, 80.000 tot 10.000 jaar geleden. Hierdoor werd de depressie van de Centrale Slenk gedeeltelijk opgevuld. Door het smeltwater van het ijs zijn plaatselijk in de ondergrond leemlagen afgezet. Aan het einde van het Weichselien werd opnieuw veel dekzand afgezet. Doordat de wind vrij spel had in de droge periode werd veel zand opgeblazen tot ruggen. Van noordoost naar zuidwest loopt door de gemeente een uitloper van de hoge dekzandrug tussen Oss en Drunen. Ten zuiden van 's-Hertogenbosch wordt de rug doorbroken door de brede en ondiepe dalen van een aantal beken en riviertjes, waaronder de Aa en de Dommel. Evenwijdig aan de beddingen van de naar het noorden stromende riviertjes zijn door de wind in droge perioden gordels opgeblazen. Deze zandgordels functioneren als oeverwallen. In de beekdalen is plaatselijk leem en veen afgezet. De zandgronden nabij de beek zijn deels fluviatiel omgewerkt. De zandrug zorgde voor stagnatie van de waterafvoer van deze riviertjes, waardoor achter de ruggen tijdelijk water ophoopte en veenvorming plaatsvond in de lager gelegen, natte delen zoals de Moerputten en -in mindere mate- het Bossche Broek. Door latere afgraving en door verbeterde ontwatering van deze gebieden is de veenlaag grotendeels verdwenen, waardoor venige klei resteert. Door het opspuiten van zand heeft men in de negentiende en twintigste eeuw de rond de oude kern van 's-Hertogenbosch gelegen venige gronden - deels natuurlijk ontstaan en instandgehouden of speciaal afgegraven als inundatiegebied- aanmerkelijk opgehoogd. Alleen het Bossche Broek en het Zuiderpark, gelegen ten zuiden van de binnenstad, is niet opgespoten.
In het aangrenzende gebied ten noorden van deze rug is het landschap gevormd door de Maas. Holocene afzettingen zoals stroomruggen en komgronden zijn het gevolg en bepalen hier het landschap. Tijdens natte perioden verbreedde de rivier zich en werd de omgeving onder water gezet. De stroomruggen bestaan uit een zavelig materiaal dat bij overstromingen nabij de bedding van de Maas werd afgezet. Het fijnere slib bezonk verder van de rivier, daar waar het water het langzaamste stroomde. Achter en tussen de stroomgronden ontstonden zo zware komgronden, bestaande uit rivierklei. Daar waar de dekzandrug door de beken verspoeld is, is een uitgestrekt stroomruggen landschap ontstaan. In het oosten van de gemeente ligt een gebied met uitgestrekte komgronden. Door de slechte waterafvoer op de komgronden heeft zich plaatselijk veen ontwikkeld. Ten zuiden van Bokhoven zijn sporen van de door het hoge wateraanbod ontstane oude veenbedekking zichtbaar.

Samenvattend kan men stellen dat in de gemeente de volgende landschapseenheden te onderscheiden zijn;
1. De laaggelegen gronden van het Bossche Broek, de Polder van Bokhoven en de Polder van den Eigen en Empel,
2. De restanten van enkele venige gebieden in het westen, zoals de Moerputten,
3. De uitgestrekte bebouwde kom van 's-Hertogenbosch, buiten de binnenstad gelegen op een kunstmatig zandpakket,
4. De bebouwde kommen van de kerkdorpen in het noordelijke buitengebied,
5. De tegen de zuidelijke grens van de gemeente, bij het voormalige fort Isabella, gelegen zanderige gronden.

2.2. Hoogte

Het restant van de zandrug, waarop de binnenstad van 's-Hertogenbosch is gebouwd, bereikt een hoogte van 6 tot 7 meter + N.A.P. De omliggende gronden zijn veelal in de negentiende en twintigste eeuw tot ca. 5 meter hoogte opgehoogd. Een deel van de gronden was t.b.v. het uitvoeren van inundaties in de zestiende en zeventiende eeuw afgegraven. De hoogte van het Bossche Broek varieert van 2.4 tot 3.0 meter en wordt omgeven door een wal van ca. 4.5 meter. De hoogte van de noordelijke kleigronden ligt tussen de 2 en 3 meter. Tussen de stroomruggen en de komgronden bestaan hoogteverschillen van gemiddeld ca. 1 meter. De dijken in de polders liggen op ca. 6 à 7 meter + N.A.P.

2.3. Afwatering

De gehele gemeente en een groot deel van de in de Centrale Slenk gelegen gemeenten wateren af via de te 's-Hertogenbosch in de Maas uitmondende riviertjes en beken, waardoor men met recht het grondgebied van de gemeente een verzamelbekken kan noemen. Van deze waterlopen zijn de Aa en de Dommel de belangrijkste. Alle stromen in noordelijke

richting. De Pleistocene zandrug is ter plaatse dan ook deels verspoeld en er is een deltagebied met vele kleine stroompjes ontstaan. Deze waterlopen voeden de oude stadsgrachten van de stad. Ten noordwesten van de binnenstad stromen de Aa en de Dommel samen tot de Dieze. De Binnendieze, een grotendeels overkluisd stelsel van smalle en ondiepe waterwegen in de binnenstad, is een restant van de oude delta en wordt gevoed door de Aa en de Dommel. Via de middeleeuwse haven stroomt de Binnendieze uit in de Dieze. De noordelijke kleigronden worden ontwaterd door een stelsel van sloten en weteringen. De polders ten westen van de Dieze worden ontwaterd door de Luisbroeksche Wetering en de Bossche sloot, terwijl de oostelijk van de Dieze gelegen Polder van den Eigen en Empel, en Meerwijk afwateren op de Nieuwe Vliet, de Hoefgraaf en de Hertogswetering. De Maasdijk tussen Bokhoven en Gewande heeft een kronkelig verloop door de vele dijkdoorbraken die hier sinds de veertiende eeuw plaatsvonden. Vaak had men rond de stad ook te kampen met overstromingen ten gevolge van het buiten de oevers treden van Dommel en Aa en het in werking treden van de Beerse Overlaat. Om dit Maaswater op te vangen waren in de oostelijke dijk van de Dieze een aantal overlaten gemaakt. Als de afvoer van de Dieze naar de Maas stagneerde, liep het water over de verlaagde gedeelten van de westelijke Diezedijk, zodat ook de gronden ten noordwesten van de stad onder water kwamen te staan. In de loop der eeuwen verslechterde de afvoer van water in en om de stad. Door het graven van de Zuid-Willemsvaart (1822-1826), die sinds 1927 ook het overtollige water van de Aa afvoerde, door grootschalige ontginningen in de negentiende eeuw en de normalisatie van de waterlopen kreeg men bij 's-Hertogenbosch te maken met een sterk verhoogd wateraanbod. In 1863 werd het waterschap De Dommel opgericht. Om de veelvuldig optredende overstromingen door de vergroting van de waterafvoer te beperken werd tussen 1905 en 1911 een nieuw afwateringskanaal gegraven tussen het ten zuiden van Den Bosch gelegen Fort Isabella en Drongelen. Ter verbetering van de waterhuishouding in de polders werden de Hertogswetering en de Hoefgraaf vanaf het midden van de negentiende eeuw verbreed. Kon in de negentiende eeuw in deze gebieden alleen water op de Maas gesluisd worden bij lage waterstanden, sedert 1900 zijn langs de rivier een aantal stoomgemalen geplaatst, onder meer bij Gewande, die ongeacht de hoogte van de waterstand in de Maas het overtollige boezemwater kunnen wegpompen. Inmiddels hebben elektrische en dieselgemalen deze taak overgenomen. De waterstand in het Bossche Broek wordt door een klein gemaal op peil gehouden. Tot 1859 stond de stad in open verbinding met de Maas. Daardoor kon men bij lage waterstanden per schip de stad niet of moeilijk bereiken. In dat jaar werd ten oosten van het voormalige fort Crèvecoeur een nieuwe spuisluis naar de Maas geopend. Tegelijkertijd werd de schutsluit in het fort gewijzigd. Tussen 1902 en 1906 groef men het kanaal Henrittewaard-Engelen, waardoor de schutsluis overbodig werd. Door het voltooien van een uitgebreid stelsel van rivierenverbeteringen werd in 1942 de Beerse Overlaat gesloten. Doordat voor de aanleg van nieuwe wijken buiten de binnenstad de gronden moesten worden opgehoogd met grote hoeveelheden zand, is sinds het einde van de negentiende eeuw in de omgeving van Den Bosch een aantal plassen ontstaan, zoals de Ijzeren Man, De Ijzeren Vrouw, de Zuiderplas, De Oosterplas, de Ertveldplas en de Empelsche plas.

3. Grondgebruik

Rondom de stad 's-Hertogenbosch lagen tot de ophogingen in de negentiende en twintigste eeuw lage gronden, die in tijd van nood ter verdediging geïnundeerd konden worden. Mede door de grote wateroverlast, o.a. door de Beerse Overlaat, was akkerbouw direct rond de stad zo goed als onmogelijk. Ook in de laag gelegen polders in het noorden en oosten van de gemeente heeft men voornamelijk een op de veeteelt afgestemd agrarisch bedrijf gevoerd. Het grasland ter plaatse had een verkaveling met lange stroken, haaks op de waterlopen aangelegd. Door de vele sloten in het poldergebied was een kavelscheiding door perceelsrandbegroeiing niet nodig. Plaatselijk -zoals in De Schanshoek- treft men een onregelmatiger verkaveling aan. De hogere stroomruggronden hebben een afwijkende percelering met min of meer regelmatige blokken en stroken. Op enkele geïsoleerde, wat hoger gelegen gronden, onder meer bij Bokhoven, Empel-Slot en Engelen, kon op zeer beperkte schaal wat akkerbouw plaatsvinden. Binnen de stadsmuren lagen tot in de negentiende eeuw kloostertuinen en onbebouwde gronden die ten dele benut werden voor het telen van groente en fruit. Door de grote bevolkingsuitbreiding in de negentiende eeuw zijn deze tuinbouwgronden verdwenen. Pas na het verbeteren van de waterstaatkundige situatie buiten de stad, door de definitieve sluiting van de Beerse Overlaat in 1942, is het aandeel van de akkerbouw in de plaatselijke agrarische productie toegenomen. Voor die tijd plantte men op de minst bruikbare delen op beperkte schaal broekbos aan. Bij Het Meer, De Schanshoek en Het Slot (tot ca. 1950) liggen eendekooien. Op laag gelegen gronden achter de stroomruggen was door het stilstaande water laagveen tot ontwikkeling gekomen. Vanaf de achttiende eeuw heeft men getracht het veen onder de kleilagen uit te baggeren. Hierdoor zijn in het betreffende gebied verschillende waterplassen ontstaan. Door de Vestingwet van 1874 kreeg de stad de mogelijkheid om buiten de middeleeuwse wallen uit te breiden. In de negentiende en twintigste eeuw zijn een aantal plassen ontstaan door zandwinning t.b.v. het aanleggen van nieuwe Bossche wijken. Een groot deel van de polders, met name ten noorden van de stad, is na de oorlog bebouwd met woonwijken en industrieterreinen. Hierdoor, en mede door de aanleg van vele nieuwe wegen na de Tweede Wereldoorlog, is de traditionele openheid van het poldergebied grotendeels verdwenen. Na de Tweede Wereldoorlog is door ruilverkaveling een grootschaliger percelering verkregen.

4. Infrastructuur en functionele ontwikkelingen

4.1. Wegen

In deze gemeente treft men een groot aantal oude wegen en structuren. De oude hoofdvorm van Den Bosch wordt bepaald door de driehoekige grote Markt in het centrum, waar op elk hoekpunt de grote hoofdwegen uitkomen, leidend naar de gelijknamige plaatsen; dit zijn de Hinthamerstraat, de Vughterstraat en de Orthenstraat. Deze wegen zullen reeds rond 1200 hebben bestaan. De eerste bestrating met keien heeft in deze tijd plaatsgevonden in het kleine ommuurde gedeelte. De oude stadskern bestaat uit diverse kleine kronkelende straten, opgesloten binnen de stadsvesting. 's-Hertogenbosch is een stad van stegen. Veel van de namen verwijzen naar het hoofdpand aan de hoofdstraten, zoals Achter de Wereld bij de Peperstraat, Achter Den Doove en vele andere. Een aantal van deze stegen heeft de vorm van een overkluizing van de weg, een bredere travee in een huis of een poortgebouw. Het merendeel van de wegen in dit drassige gebied is laag gelegen en liep bij overstromingen dan ook onder: het laagste punt in de stad was de Waterstraat. Tot de hoogst gelegen gedeelten behoorden de Markt, de Parade en de vroegere Esplanade. De Parade was voor de inname van Den Bosch het Groot Begijnhof. In 1749 werd het ingericht tot militaire Paradeplaats, van grindverharding en lindebomen voorzien.
Van de wegen in het buitengebied is een aantal verhoogd aangelegd. Dit is in het landschap duidelijk herkenbaar als sterk verhoogde dijken, waaraan de dijkdorpjes hun bestaan ontleenden, zoals de Empelsedijk bij Empel.
Tot de oudste belangrijke verharde wegen behoorde de rond 1740 aangelegde steenweg tussen Den Bosch en Eindhoven. Deze weg kwam deels overeen met de in 1819-1840 verharde straatweg van Bergen op Zoom naar Grave.
In 1887 werd de verharde Vughterweg door het in 1910 opgeheven Fort Isabella aangelegd. De weg vormt de verbinding tussen Den Bosch en Vught.
Tot de opheffing van de vestingstatus vond er in de binnenstad tot 1874 een sterke verdichting van het stratenpatroon plaats. In incidentele gevallen kon er op opengevallen plaatsen een nieuw wijkje worden geprojecteerd. De eerste grootschalige nieuwe straataanleg vond plaats met de bouw van de stationswijk Het Zand, een samenstel van rechte straten met dwarsassen. In de loop van de jaren twintig en dertig volgden er diverse andere wijken. De aanleg van de straten was hier vooral georiënteerd op centrale pleintjes in diverse vormen.
In de jaren dertig vond de aanleg van autowegen plaats, zoals die van Den Bosch naar Utrecht in 1937.
Na de Tweede Wereldoorlog werden er vele plannen gemaakt voor de herinrichting van de stad. In 1953 werd de bestrating met kinderkopjes op de Markt verwijderd. Deze is inmiddels opnieuw aangelegd.
In 1963 werd de Parade van een andere bestrating voorzien, als parkeerterrein ingericht en de linden maakten plaats voor kastanjes. Kaalslag vond in 1960 plaats op een ruime hectare grond bij de Wolvenhoek en de Waterstraat. Het was de bedoeling dat het Provinciehuis daar zou verrijzen. In plaats daarvan kwam er de eerste parkeergarage van Den Bosch. Uiteindelijk werd in 1966 een deel van de winkelstraten tot voetgangersgebied ingericht.
Een gevolg van de Tweede Wereldoorlog was ook, dat het grotendeels weggevaagde Empel moest worden herbouwd. Het nieuwe Empel Slot kreeg vanaf 1946 een langgerekt driehoekig plein, de Brink. De wegen die hierop aansluiten zijn recht.
Een belangrijke naoorlogse aanleg is de gedeeltelijke aanleg van de Rondweg om Den Bosch geweest in 1971.

4.2. Waterwegen

's-Hertogenbosch ligt op de plaats, waar de rivieren de Dommel en de Aa samenvloeien in de Dieze. Deze rivier leidt naar de Maas. De rivieren waren echter van weinig belang voor de scheepvaart, omdat de eerste rivieren in de loop van de vorige eeuw steeds ondieper werden en de Maas een sterk wisselende hoeveelheid water gaf. Parallel aan de Dieze vindt men de oude haven, geflankeerd door de Handelskade en de Brede- en Smalle Haven. In 1699 werd de Dieze in de stad zelf uitgediept en deze werkzaamheden werden in het daarop volgende jaar uitgebreid tot de Maas. Het was al eerder noodzakelijk geweest om de Dieze uit te diepen en het is tevens in latere periodes gebeurd. De Dieze liep tot de afdamming in 1746 westelijk van Fort Crèvecoeur, daarna er dwars doorheen. In 1860 werd de rivier door een schutsluis bij dit fort van de Maas afgesloten. De rivier werd toen gekanaliseerd. In de loop van de negentiende eeuw was er door oorzaken als de verlegging van de mond van de Maas een verlaging van het waterpeil waardoor de scheepvaart ernstig bemoeilijkt werd. Ook de Aa, waarop eerst met platte schuiten werd gevaren, kon niet meer worden gebruikt.

Van groot economisch belang was dan ook het graven van de Zuid-Willemsvaart. Dit gebeurde in de jaren 1822-1826, het vormde de verbinding tussen Den Bosch en Maastricht. Dit traject was met name van belang voor de vestiging van industrie.
Het kanaal sluit aan op de Dieze.

De stad Den Bosch en de omliggende dorpen hadden jaarlijks veel te lijden van overstromingen. De verbetering van de afwatering leidde tevens tot een verbetering van de positie als binnenvaarthaven. In 1897-1902 werd er een verbinding aangebracht tussen de Dieze en de Maas via het Kanaal Henriëtte-Engelen. Ook het kanaliseren van de Maas in 1931-1942 versterkte de transportmogelijkheden over water. Het havenkwartier werd in de jaren dertig van deze eeuw verplaatst naar het Veemarktkwartier, waar de dubbelarmige Industriehaven werd gegraven.
De Dieze werd vanaf 1940 aan beide zijden van dijken voorzien, lopend van Den Bosch tot aan de Maas.

4.3. Spoor- en tramwegen

De spoorverbinding met Eindhoven kwam gereed op 1 november 1868. Het was een onderdeel van de Zuiderstaatsspoorweg. De locatie van het station was buiten de oude stadskern. Deze spoorlijn werd gevolgd door de verbinding met Utrecht in september 1870. In 1881 werd de lijn Tilburg - 's-Hertogenbosch - Nijmegen voltooid. Tussen 1886 en 1890 werd het traject van Lage Zwaluwe - Den Bosch aangelegd. Dit enkelsporige lijntje dat diverse plaatsen waar de schoenmakerijen van belang waren, met elkaar verbond, werd het "halvezolenlijntje" genoemd. In tegenstelling tot de verdere lijnen is deze opgeheven in 1950. Het merendeel van de rails is opgebroken, maar de structuur blijft herkenbaar als een hoge dijk met spoorbrug en voormalige dienstwoningen.

In 1881 werd er een tramlijn aangelegd van Den Bosch naar Vught. Deze volgde de oude steenweg, die hiervoor vijftig centimeter werd opgehoogd. In 1883 kwam er een lijn van Den Bosch naar Rosmalen, Berlicum, Veghel, Erp naar Helmond. De verbinding tussen Den Bosch en Drunen volgde in 1896. De laatste lijn werd in 1898-1899 aangelegd van Sint Oedenrode naar Den Bosch. De tramlijnen werden opgeheven vanwege concurrentie met de busdiensten in de periode tussen 1934 en 1941. Er zijn geen artefacten meer die herinneren aan het bestaan van de tramdiensten.

4.4 Militaire infrastructuur

De vorm en opbouw van de stad Den Bosch wordt in hoge mate bepaald door de militaire infrastructuur. De oudste onderdelen zijn de stadsmuren en de omwalling van de stad. Deze dateren uit 1200-1225 en zijn deels bewaard gebleven, zoals bij de Leuvense Poort aan de Hinthamerstraat. Voor een ander deel zijn ze herbouwd of in de vorm van plantsoenen terug te vinden.
De laagte van het om de stad liggende gebied was eveneens onderdeel van de infrastructuur. Door deze laagte was het immers mogelijk om het gebied onder water te zetten. Door deze inundatie werd het de vijand sterk bemoeilijkt om de stad te belegeren. De gemeente Den Bosch vormde een onderdeel van de Zuiderwaterlinie. De stad als vesting vormde samen met de vestingwerken buiten de stad de Positie van 's-Hertogenbosch.
De stad werd beschermd door diverse grote vestingwerken aan de buitenzijde. Dit was onder meer het Fort Crèvecoeur uit 1587, op de grens van Holland en Brabant. Verder het Fort Sint Antonie uit 1597, het Fort Isabella uit 1620 en het Fort Orthen uit 1630. Aan de zuidzijde vindt men de in 1623 aangelegde Pettelaarse Schans. Deze heeft in 1959 weer de originele stervorm gekregen.
Een geheel andere functie had de in 1637 gebouwde Citadel, namelijk het beheersen van de bewoners binnen de wallen. Het Fort Sint Marie, de Citadel, werd binnen de wallen gebouwd aan de noordzijde van de stad. Deze dwangburcht werd gebouwd na de inname van de stad in 1629.
Het opheffen van de vestingstatus in 1874 betekende dat het merendeel van deze inmiddels toch al reeds bijna verdwenen forten functieverlies. Diverse forten werden geslecht. Enkele forten, zoals de Citadel, bestaan nog en andere zijn zodanig gerestaureerd, zoals de Pettelaarse Schans, dat zij weer herkenbaar zijn. Omdat het niet meer nodig was om een open schootsveld te houden of het land te inunderen, kon de grond worden opgehoogd voor nieuwe woonwijken. Dit gebeurde overigens niet overal; de open blik op het Bossche Broek herinnert aan het gewenste vrije schootsveld.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. 's-Hertogenbosch

5.1.1 De vestingstad

Stichting
Om redenen van strategische aard (onder meer de opkomst van de Hollandse steden Dordrecht en Heusden) wenste omstreeks 1184 of 1195 de hertog van Brabant, Hendrik I, aan de noordzijde van zijn territorium een nieuwe vestingstad te stichten. Daar het terrein in de delta van de Aa en Dommel zich zeer wel leende voor de aanleg van een dergelijke vesting -het gebied was moeilijk toegankelijk terwijl gebouwd kon worden op de restanten van de zandrug- en bovendien een deel van de gronden reeds in bezit van de hertog was, viel de keuze op een terrein ten zuiden van Orthen. In 1179 had zijn vader, hertog Godfried, aldaar een jachtslot laten bouwen. Reeds vóór de stichting van Den Bosch lijkt hier al een agrarische nederzetting te hebben gelegen, die aan het einde van de Romeinse tijd in verval is geraakt. De nieuwe stad ontstond op de plaats die nu bekend staat als de Markt, een driehoekig plein dat zijn vorm dankt aan de samenloop van Aa en Dommel (die functioneerden als stadsgracht), en aan het tracé van de wegen uit Vught, Hintham en Orthen (respectievelijk de Vughterstraat, de Hinthamerstraat en de Hoge Steenweg). De eerste muur, met poorten geschonken door de Brabantse steden Brussel, Antwerpen en Leuven, liep vlak achter de huizen aan de Markt met een uitloper langs de Hoge Steenweg en Orthenstraat, waar, aan de meest noordelijke tak van de Binnendieze, een kleine haven ontstond. De nederzetting bestond aanvankelijk uit een zeer kleine kern, bestaande uit het jachtslot (met schuren, stallen en hondehuis), enige houten woonhuizen en kleine bedrijfjes rond het marktplein.

Groei van de middeleeuwse stad
Al spoedig ontstond buiten de poorten een lintbebouwing. Ook de Sint Janskerk werd in de eerste helft van de dertiende eeuw aan één van de toegangswegen naar de stad, de Hinthamerstraat, buiten de muren gebouwd. Hier lag ook het galgeveld (De Parade), waar men in 1280 een begijnhof stichtte. In de dertiende eeuw vestigden ook de Minderbroeders en Predikheren zich in de stad. In de met veel privileges begiftigde stad kwam de handel en nijverheid (metaal, leer en laken) tot een grote bloei. De stad onderging een snelle groei, die gepaard ging met belangrijke uitbreidingen van de stadsmuren, onder meer in 1318, 1359 en 1499. De driehoekige vorm van de stadsplattegrond is bij deze uitbreidingen bewaard gebleven, vanwege geo-morfologische redenen en omdat met de uitbreiding van de muur keer op keer de bebouwing, ontstaan langs de bestaande drie toegangswegen naar de stad, omvat moest worden. Binnen de muren concentreerde de bebouwing zich aanvankelijk direct rondom de Markt (met dertiende-eeuwse uitbreidingen; Postelstraat, Clarastraat, Beurdsestraat, de Sint Jan en de Uilenburg) en langs de hoger gelegen toegangswegen (Orthenstraat, Hinthamerstraat en Vughterstraat). Door de drassige grond was men genoodzaakt de bodem met een pakket zand en huisvuil (ca. 2 meter) op te hogen. De grote toegangswegen naar de Markt kregen in een aantal gevallen hun uiteindelijke beloop nadat de diepte van de aan de weg gelegen bebouwingspercelen was uitgezet. Het flauw-bochtige beloop is veelal ontstaan door de achter de straten gelegen natuurlijke waterlopen, vanwaar de percelen -die veelal een vaste diepte hadden- werden uitgezet. Zodoende liepen de rooilijnen van de gevels parallel aan het tracé van de waterloop. De Binnendieze was van groot belang voor de bedrijvigheid in de stad. Veel werkplaatsen waren aan de achterzijde van de woonhuizen gevestigd, soms toegankelijk via een smalle steeg naast het huis. Op de begane grond was meestal een winkel of ambachtelijk bedrijf gevestigd. De Bossche binnenstad wordt ook nu nog gekenmerkt door deze nauwe, lange en flauw gebogen straten, waarlangs aan beide zijden smalle, diepe en hoge huizen zijn opgetrokken. Vooral in het noorden en zuiden van de stad lagen tegen de stadsmuur op een aantal plaatsen uitgestrekte onbebouwde gronden, die veelal in gebruik waren als kloostertuin of tuinbouwgrond. De veertiende-eeuwse stadsmuren bestonden uit een stenen muur met op regelmatige afstand muurtorens, waarvoor de stadsgracht was gelegen. In de veertiende eeuw had Den Bosch omstreeks 14000 inwoners. Aan het begin van de zestiende eeuw bereikte de stad haar grootste omvang, waarna tot de negentiende euw een geleidelijke terugloop van het aantal inwoners plaatsvond. In de tussenliggende eeuwen breidde de stad zich binnen de bestaande omwalling niet wezenlijk uit. In de vijftiende en zestiende eeuw telde de stad ruim dertig kerken en kapellen, die een belangrijke bijdrage leverden aan het stedelijke silhouet. Door de verdichting van de bebouwing raakte een groot deel van de Binnendieze overkluisd. Een groot deel van de open ruimten aan de rand van de stad, tegen de binnenzijde van de wallen, blijft echter onbebouwd. Aan het einde van de zestiende eeuw wordt Den Bosch getroffen door economische en politieke stagnatie.

De knellende vestingwerken
Door de 80-jarige oorlog is men gedwongen de vestingwerken bij de Orthen-, Sint Jans- en Vughterpoort belangrijk uit te breiden. Buiten de stad worden schansen en forten aangelegd. De stenen stadsmuren, kwetsbaar voor het geschut, worden met aarden wallen bekleed. De benodigde gronden verkreeg men door het afgraven van de rond Den Bosch liggende terreinen (t.b.v. inundatie). Tussen 1614 en 1618 worden nieuwe bolwerken zoals het Hinthamer- en Muntelbolwerk en het Fort Isabella aangelegd. In 1619 werd de eerste steen gelegd voor de bastions der Vughterpoort. Na 1629, toen Frederik Hendrik de stad had veroverd, werden langs de bestaande wallen nieuwe versterkingen gebouwd, zoals bastion Oranje en de Staatse dwangburcht Fort Willem Maria, nu bekend onder de naam Citadel. Ten behoeve van een schootsveld in de richting van de stad werd een deel van de Orthenstraat en omliggende bebouwing afgebroken. Hierdoor verkreeg men een groot excercitieterrein, de Esplanade. In de stad werd het begijnhof gesloopt en eveneens een excercitieterrein aangelegd, De Parade. Een viertal grote kazernes werd aan de rand van de stad gebouwd. Door de status van vestingstad was er geen mogelijkheid om buiten de stadswallen uit te breiden. In de zeventiende en achttiende eeuw gaf dit nog geen problemen; door de verbanning van de kloosterorden was immers de grote oppervlakte aan bruikbare gronden tegen de wallen beschikbaar gekomen. Nog in de zeventiende eeuw legde men de voormalige Hoge Nieuwstraat, de voormalige Dode Nieuwstraat en de huidige St. Josefstraat ten noorden van de Hinthamerstraat aan. Pas in de negentiende eeuw werden deze straten bebouwd. In de vestingstad was voordien nauwelijks behoefte aan nieuwe uitbreidingen. Sedert 1500 zijn voornamelijk militaire bouwactiviteiten in Den Bosch uitgevoerd. De economische malaise in het Generaliteitsland was debet aan de stagnatie van handel en nijverheid in de stad. Omstreeks 1850 telde Den Bosch 20.000 inwoners, slechts zo'n 2.500 meer dan vier eeuwen daarvoor. Aan ruimte was geen gebrek. Na de Franse overheersing waren de vestingwerken van 's-Hertogenbosch in verval geraakt. Afbraak was echter niet toegestaan daar de vesting als flankdekking voor de Hollandse Waterlinie diende. Na de Belgische afscheiding in 1839 verkreeg de stad opnieuw militaire waarde. Deze militaire status was echter tegenstrijdig aan het economische belang van de stad. De aanleg van spoorwegen en komst van industrieën werd door de legerleiding tegengewerkt. In 1822 was door het noordelijke deel van de stad de Zuid-Willemsvaart aangelegd. Een deel van de middeleeuwse bebouwing aan het Hinthamereinde moest voor het kanaal wijken. Kleine bedrijven vestigden zich aan de kaden van het kanaal. De tabaksindustrie, verspreid over vele kleine bedrijfjes in de binnenstad, en de sterk toegenomen populariteit van de Bossche veemarkt (op het door de aanleg van het kanaal ontstane Kardinaal van Rossumplein) droegen in de tweede helft van de 19de eeuw bij aan een nieuwe periode van economische bloei. Ook door de aanleg van nieuwe wegen en spoorwegen verbeterde de slechte economische situatie enigszins. Toch verliep de industrialisatie te Den Bosch aanmerkelijk minder snel dan in steden als Eindhoven of Tilburg. De status van vestingstad is hier mogelijk mede debet aan geweest. De realisatie van het station ten westen van de stad in 1868 betekende een snelle verbinding met het economische centrum in het westen van het land. De Spoorstraat werd in het verlengde van de Visstraat over het Sint Jansbolwerk aangelegd. Ten gevolge van de Vestingwet (1874) droeg het Ministerie van Oorlog in 1878 het beheer van de vestingwerken over aan de gemeente. Ruim 10 jaar later, in 1890, besliste de gemeente dat tegelijkertijd met de aanleg van een nieuw, meer naar het westen gelegen station de ruimte tussen de stad en het spoor gebruikt zou worden voor de aanleg van een nieuwe stadswijk. Het stijgende inwoneraantal (1819: 13.000 inwoners, 1899: meer dan 30.000) had deze uitbreiding meer dan noodzakelijk gemaakt.

5.1.2 Ontwikkelingen in de binnenstad tussen 1850-1940

Terwijl de voornaamste stedebouwkundige ontwikkelingen in de M.I.P.-periode (1850-1940) plaats hebben gevonden buiten de oude vestingmuren, hebben zich ook in de oude binnenstad een aantal interessante ruimtelijke ontwikkelingen voorgedaan. Alhoewel men kan stellen dat tot op de dag van vandaag de middeleeuwse stedebouwkundige structuur, met haar wirwar van kleine straten en stegen en langgerekte, bochtige wegen, het karakter van de stad hebben bepaald, hebben vooral aan de randen van de binnenstad, tegen de voormalige vestingwerken, zich grote veranderingen voorgedaan. Door de Vestingwet verviel de militaire status van potentiële bouwterreinen als De Plein (vóór de Citadel) en de voormalige stadswallen. Een deel van de wallen werd omgevormd tot park. De tuinarchitect Maréchal legde omstreeks 1885 tegen de zuidelijke stadswal het Baselaarspark aan. In het door de Hekellaan en de Limietlaan omsloten park zijn de voormalige bastions Sint Antonie en Baselaar opgenomen. Ook de meer naar het westen aan de Singelgracht gelegen bastions Vught en Oranje kregen in deze tijd de functie van groengebied. Een aantal van deze gebieden (speciaal het bastion Vught, waar omstreek 1890 de industrieel Rouppe van der Voort een villa (nu Chalet Royal) liet bouwen) is heden ten dage door de toename van het verkeer zeer van karakter veranderd.
De Plein, het voormalige excercitieterrein en schootsveld van de Citadel, vroeger beter bekend als de Esplanade, werd omstreeks 1874 opgehoogd en bebouwd met winkels, kleine bedrijven en woonhuizen. Onder invloed van de Zuid-Willemsvaart ontstond hier een kleine wijk, met bedrijven, enige volkswoningbouw en grotere woonhuizen. De Esplanade, gelegen tussen de huidige Jan Heinsstraat, Handelskade en Zuid-Willemsvaart, bestaat uit een tweetal gesloten bouwblok-

ken, gescheiden door de Van Tuldenstraat. Aan deze straat en de Jan Heinsstraat bestaat de bebouwing voornamelijk uit tweelaags herenhuizen, met een enkel klein bedrijf. Aan de zijde van de haven (Handelskade) ligt de nadruk meer op industriële vestigingen, terwijl aan de Zuid-Willemsvaart tweelaags boven- en benedenwoningen gebouwd werden. De bouwblokken zijn op de hoeken voorzien van kleine winkels en soms een café. In de panden direct aan het kanaal vestigden zich kleine bedrijven die veelal een directe relatie hadden met het kanaal, zoals een rederij. De ontwikkeling van deze buurt sloot aan bij de functie die in deze hoek van de stad al eeuwen overheersend was; de handel, voortkomend uit de middeleeuwse haven. Door de aanleg van de Zuid-Willemsvaart, de aanleg van de Esplanade, de uitvoering van nieuwe infrastructurele werken als de Trambrug, en bouw van de fabrieken van De Gruyter (gesloopt 1983) werd de functie van de haven nog versterkt. Na de aanleg van het Veemarktkwartier (1917) nam de belangstelling voor de oude havenbuurt, die slechts een uiterst beperkte capaciteit had, snel af.
Langs de noordelijke, en in mindere mate, ook de zuidelijke kade van de Zuid-Willemsvaart hebben zich na 1850 een fors aantal industriële bedrijven gevestigd. De nieuwe bedrijven moesten enig soelaas bieden voor de grote werkloosheid in de stad. Tussen 1800 en 1850 was de situatie in een deel van de traditionele nijverheid in de stad (spelden- en passementsmakerijen, messenfabricage, garen- en lintfabricage, hoedenfabricage, pijpenfabrieken) sterk verslechterd. Ook de handel, tot ca. 1900 de belangrijkste bron van inkomsten van de stad, was afgenomen. De aanleg van de Zuid-Willemsvaart moest mede verandering brengen in deze voor 's-Hertogenbosch nadelige economische situatie. Pas na 1850 kwam de vestiging van bedrijven op gang. Een groot deel van de nieuwe fabrieken dankte zijn bestaan aan de opkomende scheepvaart (lood- en zinkpletterij Rouppe van der Voort, smederij Grasso). In de tweede helft van de negentiende eeuw waren vele bedrijfstakken in Den Bosch vertegenwoordigd. Een tweetal branches nam een sterke positie in: de voedingsmiddelenindustrie (kruidenierswaren, sigaren, margarine) en de metaalindustrie (smederijen, stoomwerktuigfabrieken, ijzergieterijen, draad- en spijkerfabrieken). Tussen de grootschalige bedrijven aan het kanaal trof men ook delen aan met een kleinschaliger bebouwing, bestaande uit pakhuizen en arbeiderswoningen. Nagenoeg het gehele gebied is na ca. 1960 opnieuw bebouwd.
Het zeer schrijnend tekort aan woonhuizen voor de arbeidersbevolking heeft nog tot in de twintigste eeuw bestaan. In achteraf gelegen buurtjes in de binnenstad leefden velen in erbarmelijke krotten. Het gemeentebestuur heeft aanvankelijk weinig initiatief aan de dag gelegd om de volkshuisvesting te verbeteren, mede door de hoge kosten die aan de ophoging van de voor de bouw van nieuwe woningen noodzakelijke gronden verbonden waren. De ruimte die door de afbraak van de vestingwerken ter beschikking kwam werd voor een deel gebruikt voor de realisatie van woonwijken. Omstreeks 1880 werden door particuliere instanties op de Noordwal, Westwal, Zuidwal en Muntelwal goedkope huizen gebouwd. Zo was in 1879 de Bossche Bouwmaatschappij opgericht, die in 1889 reeds 140 woonhuizen op de voormalige wallen tot stand had laten komen. In 1903 liet de R.K. Coöperatieve Woningbouwvereeniging Eigen Bezit aan de Muntelstraat 30 woningen bouwen. Twee- en drielaags bebouwing, in gesloten bouwblokken direct aan de straat opgetrokken, bepaalt het beeld. Veelal moest de vrijgekomen ruimte op de voormalige wallen gedeeld worden met vestigingen van industriële en infrastructurele aard, zoals de voormalige fabriek Aastraat 2 en de watertoren aan het Hinthamereinde aantonen. Tussen de Aa-wal en de Muntelstraat is nog een dergelijk bouwblok intact. Daar waar de uniforme en eenvoudige nieuwe bebouwing zichtbaar is vanuit de doorgaande wegen in de oude stad en aansloot bij de bestaande bebouwing, is veelal een rijkere architectuur toegepast, zoals bij Muntelstraat 14. Een enkele maal zijn de blokken parallel achter elkaar geplaatst, haaks op de straat. Door deze opstelling is tussen de bouwblokken in de Eerste Kasterenstraat en de Tweede Kasterenstraat een tweetal kleine hofjes ontstaan. Veel van de oude bebouwing op de wallen is overigens in de laatste decennia gesloopt en vervangen door nieuwbouw. De rijker uitgevoerde woonhuizen aan de Buitenhaven, tegen Het Zand, zijn gebouwd door welgestelde particulieren.
Ten zuidoosten en noorden van de Sint Jan ontstond in de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw een concentratie van kloosters, katholieke scholen en gasthuizen (in het bijzonder aan de Clarastraat, Choorstraat en de Papenhulst). Vanouds lagen hier, dicht tegen de Sint Jan, een aantal kloosters en kanunnikenhuizen. Zo waren door de 80-jarige oorlog de Clarissen van Sint Elisabethsdael te Boxtel gedwongen geweest hun intrede in een huis aan de Papenhulst te doen. Na 1629 werden deze instellingen verboden en verloor deze wijk aan betekenis. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en meer in het bijzonder de verheffing van de Sint Jan tot Kathedraal heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de opbloei van de stad. Oude en nieuwe kloosterorden vestigden zich na ruim twee eeuwen afwezigheid opnieuw in de binnenstad. Een goed voorbeeld is het Franciscanessenklooster Mariënburg aan de Sint Janssingel. Nog opvallender is de reeds eerder gesignaleerde concentratie ten zuid-oosten van de Sint Jan. De kloosterorden zochten de nabijheid van de kathedrale kerk op. In het gehele gebied heeft tussen ca. 1860 en 1930 een totale afbraak van de bestaande bebouwing, bestaande uit scholen, woonhuizen en enige bedrijfjes, plaatsgevonden. De grootte van de percelering en de maatvoering van de gebouwen wijkt daardoor sterk af van die in de aangrenzende 'middeleeuwse' gebieden. Aan Papenhulst, Choorstraat en Clarastraat, met kei- en klinkerbestrating, staat een concentratie van -deels voormalige- kloosters (onder meer van de Zusters van de Choorstraat (Zusters van het Heilig Hart), de Zusters Ongeschoeide Carmelitessen en de Broeders van barmhartigheid van Sint Johannes de Deo), een voormalig katholiek

gasthuis uit 1914 (van de Broeders van Sint Johannes de Deo), de uit ca. 1850 daterende plebanie van de Sint Jan en een groot aantal schoolgebouwen voor katholiek onderwijs (door de Fraters van Tilburg). Rond 1910 was nagenoeg het gehele katholieke onderwijs van de gemeente aan de Papenhulst geconcentreerd. Men trof er bewaarscholen, lagere en kweekscholen, het Sint Josephgesticht en het stedelijk gymnasium aan. Daarnaast lagen aan de Papenhulst de Rijks H.B.S. en N.M.S. Achter de drielaags, veelal in neo-gotische (maar ook latere) stijlen uitgevoerde gebouwen liggen een aantal klooster- en schoolkapellen. De Lagere Meisjesschool uit 1908 overheerst het straatbeeld.
De aanleg van de Zuid-Willemsvaart heeft geen ingrijpende stedebouwkundige processen op gang gebracht. Tussen 1824 en 1856 begon men de resterende ruimte tussen de vaart en het oude centrum, voormalige kloostertuinen en tuinbouwgronden, ter plaatse van de Nieuwstraat en Sint Josephstraat te bebouwen. Aan de zuidelijke kade van het kanaal werden in deze tijd eenvoudige tweelaags woonhuizen opgetrokken. Aan de bestaande Nieuwstraat werden door de rijkere ingezetenen van de stad omstreeks 1860 ruime, veelal vrijstaande woonhuizen gebouwd. Het oude gasthuis, gelegen tussen de Tolbrugstraat en de Nieuwstraat, werd tussen 1880 en 1930 verschillende malen vergroot. Ook de Sint Josephstraat, gelegen tussen de Sint Jan en de voormalige veemarkt aan de Zuid-Willemsvaart, tegenwoordig genaamd het Kardinaal van Rossumplein, werd reeds eerder aangelegd op deze oude bouwgronden, maar pas in de negentiende eeuw bebouwd. Langs de straat verrezen twee belangrijke kloosters met bijbehorende kapellen, parochiekerk en Bisschoppelijke Kweekschool.
In verband met de inkrimping van het garnizoen van de stad werden in 1918 de Berewoutkazerne aan de Sint Janssingel en de Sint Jacobskazerne achter de Hinthamerstraat aan de stad afgestaan. Bovendien kwamen bij de laatste uitgestrekte gronden vrij die tot dan toe door de militairen waren gebruikt voor opslag en oefening. Ook werd de jaarmarkt er gehouden, en had de schutterij er schietbanen. De gemeente besloot de gronden, markant gelegen aan de rand van het Baselaarpark, te beschikken voor de bouw van duurdere woonhuizen. Aan de rand van het gebied, tegen de Hinthamerstraat, bouwde men tegen 1920 het Sint Jacobshofje. Dit wooncomplex, een via een overkluisd poortgebouw toegankelijk, bestaat uit kleine boven- en benedenwoningen. Centraal tussen de woningen is een klein plantsoen gelegen. Speciaal van belang is de villabebouwing aan de Baselaarstraat, Van Deventherstraat en de Hekellaan. Hier is omstreeks 1925-1935 parallel aan de oude
zuidelijke vestingwal een dubbele rij vrijstaande, van bescheiden tuinen voorziene huizen opgetrokken. Een belangrijk deel van de gronden was tot na de Tweede Wereldoorlog niet bebouwd. Deze gronden worden nu gebruikt door de psychiatrische kliniek Reinier van Arkel (sedert de Middeleeuwen gevestigd aan de Hinthamerstraat) en het bejaardenhuis Sint Antonius. Het laatste is na 1950 opgetrokken en later uitgebreid langs de Van Sasse van IJsseltstraat. Ook de wallen bij de Citadel aan de Citadellaan werden in de jaren '30 met een klein aantal villa's bebouwd, waaronder het belangwekkende Witte Huis (zie par. 7.1).
Van belang is het Tilmanshof dat omstreeks 1900 door de gelijknamige familie achter het ouderlijke huis aan de Vughterstraat ten behoeve van minder bedeelde katholieken gebouwd werd. Het hofje, met een U-vormige plattegrond, bestaat uit een tiental woonhuizen, deels vrijstaand en deels in een rij opgetrokken en is vanaf de Parklaan toegankelijk.
Kort na 1917 is de Prins Bernhardstraat aangelegd. In dit zuidelijke deel van de stad werden omstreeks 1910 belangrijke sloopwerkzaamheden uitgevoerd. De weg vormt een onderdeel van de nagestreefde verbinding tussen het Bossche Broek en de Markt. In deze tijd kwam de gedachte op om een villawijk in het Bossche Broek te situeren. De plannen zijn door de herziening van het algemeen uitbreidingsplan door architectenbureau Granpré Molière in 1937 nooit uitgevoerd. Langs de weg, die ook leidt langs het in 1881 gebouwde voormalige Rijksarchief, werden vanaf ca. 1925 grote kantoren gevestigd, onder meer van Rijkswaterstaat, de Gemeente Den Bosch en P.T.T. telefoondistrict Den Bosch. De laatste twee gebouwen dateren van na de Tweede Wereldoorlog.

5.1.3 Na-oorlogse ontwikkelingen in de binnenstad

In tegenstelling tot Het Zand is in de Bossche binnenstad relatief weinig oorlogsschade veroorzaakt. Enkele gebouwen aan de Markt en de Visstraat, alsmede de directe omgeving van Sluis 0 werden verwoest. De zeer snelle toename van het inwoneraantal van de stad in de jaren '50 en '60 leidde tot de planvorming voor een modernisering van het middeleeuwse stadshart.
Zo werd onder meer de oude buurt De Pijp (of Tolbrugkwartier), gelegen tussen de Markt en de Zuid-Willemsvaart, omstreeks 1954 geheel afgebroken om de door de groei van de stad noodzakelijke uitbreiding van de stedelijke functies op te vangen. De volksbuurt, met kleine fabriekjes, een gasthuis, de Pieterskerk en vele kleine steegjes met huurkazernes en bordelen is in niets meer te herkennen. Aan het hier aangelegde Burgemeester Loeffplein werden nieuwe winkels en kantoren gevestigd. De hoogbouw erboven heeft een woonfunctie. Meer in noordelijke richting werd aansluitend door de grootschalige sloop ruimte geschapen voor onder meer de aanleg van een nieuw politiebureau en een uitbreiding van het Groot-Ziekengasthuis. Ook kleinschaliger ontwikkelingen vonden plaats. Interessant is de ontwikkeling van een woon-

buurtje op de achterterreinen van de Hinthamerstraat. Met name wordt hier gedoeld op de bouw van een hofje met woonhuizen ter plaatse van een gesloopt klooster aan de Zusters van Orthenpoort omstreeks 1950.
In de omgeving van de Zuid-Willemsvaart is tussen ca. 1960 en 1990 veel van de oorspronkelijke bebouwing afgebroken. Met name de bouw van het nieuwe Groot Ziekengasthuis, Huis ter Aa en Huize Bloemenkamp vallen op door hun forse formaat, in vergelijking met de resterende negentiende-eeuwse woonhuizen. Op de noordelijke kade is alle industriële bebouwing vervangen door woningbouw. Aan de zuidelijke zijde zijn in de omgeving van het Carolushof, Achter de Tolbrug en de Pastoor de Kroonstraat grote nieuwbouwprojecten uitgevoerd, voornamelijk bestaande uit sociale woningbouw. Veel van de oude bebouwing van de binnenstad, een produkt van vele eeuwen, heeft daarvoor moeten wijken. Aan en om de Prins Bernhardstraat, aangelegd in verband met de voorgenomen bebouwing van het Bossche Broek, verrees na de oorlog een aantal grootschalige gebouwen, zoals het kantoor van de P.T.T. en het Paleis van Justitie. Op een aantal plaatsen is in de tweede helft van de twintigste eeuw door de uitvoering van grootschalige nieuwbouwprojecten de schaal en verkaveling van de oorspronkelijke bebouwing verstoord.
Nagenoeg de gehele overige binnenstad, alsmede de Stationsweg is van rijkswege uit beschermd stadsgezicht.

5.1.4 Het Zand.

De gemeentelijke gronden ten westen van de binnenstad, een langgerekt terrein van 30 ha tussen het station en de Dommel, werden bestemd voor stadsuitbreiding. De gemeenteraad besloot in 1890 tot het ophogen van dit terrein met zand, zodat alhier een ruime stationswijk kon worden aangelegd. Centraal in het uitgevoerde stedebouwkundige plan, aangepast door de architect-ingenieur F.M.L. Kerkhoff, ligt, parallel aan de spoorlijn, de lange noord-zuid gerichte as Brugstraat, Koninginnenlaan, Oranje Nassaulaan en Koningsweg. Deze wegen worden van noord naar zuid onderbroken door een aantal pleinen; Willemsplein, Julianaplein, Stationsplein, Emmaplein en Brugplein. Deze wegen hadden het karakter van een boulevard; de brede rijbanen werden gescheiden door gazons waarop een dubbele bomenrij. De andere noord-zuid verbindingen, gelegen tegen het spoor (Van de Does de Willeboissingel, Havensingel) en de Dommel (Mayweg, Boschveldweg), hebben een aanmerkelijk minder brede opzet. De belangrijkste oost-west verbinding, de Stationsweg, verbindt tussen de oude stad en het station. Over de Dommel werd hier een brug gelegd. De brede Stationsweg behield na de Tweede Wereldoorlog als enige het oorspronkelijke profiel met beplanting. Een belangrijke verkeersverbinding lag in het noorden van de wijk bij Brugplein; in 1899 legde men ten behoeve van het tramverkeer naar de binnenstad daar een spoorbrug over de Dieze. De rol van de gemeente was na de bepaling van het stratenpatroon en aanleg van bestratingen, rioleringen en groenvoorzieningen grotendeels uitgespeeld. De verdere architectonische invulling van de wijk werd overgelaten aan het particuliere initiatief. Wel vaardigde de gemeente enkele regels uit omtrent eisen over gevelhoogte, rooilijn en invulling van de gevelwanden, speciaal op gevoelige plaatsen als de Stationsweg. Deze meest representatieve bouwlocaties waren zeer in trek bij de welgestelden onder de Bossche bevolking. Langs de hoofdverkeerswegen verrezen tussen 1895 en 1910 voornamelijk drielaags herenhuizen. Aan de achterzijde van deze blokken, ontsloten door minder belangrijke straten, bouwde men woonhuizen en appartementenblokken, waardoor een uit carré-vormige blokken bestaand bouwpatroon werd verkregen. De rijke geleding van de gevels verkreeg op de hoeken van de blokken nog extra nadruk door de toepassing van elementen als hoektorens, koepeltjes en erkers. De architectuur staat in dienst van de strakke stedebouwkundige hiërarchie. Een aantal zeer ruime villa's, voorzien van ruime tuinen, werden voor kapitaalkrachtige families als De Gruyter en Van Lanschot opgetrokken aan het Julianaplein. De in veel groen gesitueerde, vrijstaande villa's contrasteren zeer met de gesloten bouwblokken elders in de wijk.
Aanvankelijk werd er geen aandacht gegeven aan de bouw van woonhuizen voor de lagere klassen. Deze in de binnenstad zeer slecht behuisde bevolkingsgroepen werden veelal door particuliere verenigingen aan een acceptabele woonruimte geholpen, zoals de N.V. Gemeenschappelijk Eigendom, die in 1895 een vijftigtal woningen in Het Zand optrekt. Achter de herenhuizen, op de minder in trek zijnde locaties direct aan het spoor en in de meer afgelegen zuidelijke en noordelijke delen van Het Zand, neemt de hoogte en de omvang van de woonhuizen sterk af. Daar wordt het beeld bepaald door tweelaags sociale woningbouw. Zo werden bijvoorbeeld aan de Mayweg in 1900 een groot aantal militaire woningen gebouwd. De Bossche Bouwmaatschappij trok aan dezelfde straat in 1903 een 26-tal woonhuizen voor de lagere standen op. Aan de Sint Lucasstraat bouwde in 1911 de Coöperatieve Bouw- en Woningvereeniging 's-Hertogenbosch (1908) sociale woningbouw, evenals aan de Sint Maartenstraat. Ook in de Lombok-wijk, in het zuiden van Het Zand, is veel van deze woningbouw tot stand gekomen. Aan de Van Heurnstraat en Oisterwijksestraat laat de R.K. Coöperatieve Woningbouwvereeniging Eigen Bezit in 1903 30 woningen bouwen. Van belang is ook de latere (1922) sociale woningbouw aan het Emmaplein.
Volgens het stedebouwkundige plan van F.M.L. Kerkhoff, in 1890 goedgekeurd door de gemeenteraad, zou het gebied verschillende functies krijgen. Door de goede infrastructurele verbindingen, zowel over weg, water, als spoor, is er van meet af aan naar gestreefd om een deel van de ruimte te bestemmen voor industrile vestigingen. In het noorden van de

nieuwe wijk, tussen Veemarkt weg, Boschdijkstraat en Tramkade, waar water- en spoorwegen elkaar snijden, was grond gereserveerd voor een aantal forse fabrieken, vooral op het gebied van voedingsmiddelen (Verkade, Goulmy en Baar), zware metaalnijverheid en schoenenfabricage. Aan de rand van de woonwijken, vooral aan de Havensingel, vestigen zich bedrijven van gemiddelde grootte, onder meer een koffiebranderij en een sigarenfabriek. In 1907 wordt de melkfabriek Sint Jan in de Guldenvliesstraat geopend. Enkele kleinere bedrijven vestigden zich in de woonwijken. In de directe omgeving van het station, dat tussen 1890 en 1896 wordt vernieuwd, ontstaat een concentratie van horecabedrijven en transportondernemingen. Van belang was de vestiging van Grasso in 1912 aan de Parallelweg, direct ten westen van het spoor. Aan kerkelijke bebouwing werd een belangrijke plaats toebedeeld. De Sint Leonardus, een grote basilicale kerk (gewijd 1905) aan het Emmaplein, is in 1973 gesloopt, maar de bijbehorende pastorie in de Halvemaanstraat en het aan de Havensingel gelegen klooster getuigen nog van haar aanwezigheid. Een ander belangrijk gebouw is het Capucijnenklooster (1898) met kloosterkerk en -tuin aan de Van der Does de Willeboissingel. Scholen worden gebouwd aan de Van der Does de Willeboissingel (openbaar, 1927), Emmaplein en Boschveldweg (R.K, 1915).
Het doorgaande verkeer in noord-zuid richting, dat eeuwenlang door de binnenstad van 's-Hertogenbosch was geleid, kwam sinds de bouw van de Diezebrug tegen 1940 voor rekening van Het Zand. Dit leidde na de Tweede Wereldoorlog tot ingrijpende reconstructies van de wegen tussen het Willemsplein en het Brugplein, waardoor het boulevard-achtige karakter verdween. Bovendien leidde oorlogsschade tot een aantal ingrijpende veranderingen. In 1953 werd het beschadigde station van E. Cuypers afgebroken en vervangen door een station van N.S. architect S. van Ravensteyn. Een nieuw PNEM-kantoor wordt gebouwd ter plaatse van de verwoeste wijk Lombok.
Door de coherente planmatige stedebouwkundige aanleg en de ruime opzet van straten, pleinen en bouwblokken bestaat er een contrast tussen binnenstad en de nieuwe wijk. In Het Zand zijn de verschillende functies (zoals wonen en werken) weliswaar meer gescheiden dan in de oude binnenstad, maar ook hier staan sommige fabrieken nog in woonbuurten. Door de snelle groei van handel, industrie en de daar mee samenhangende bevolkingstoename is tegen 1910 de 30 ha grond van het Zand volgebouwd. De gemeente zocht naar nieuwe uitbreidingsmogelijkheden.

5.1.5 De Muntel

De snelle bebouwing van Het Zand en het gebrek aan goedkopere woonhuizen hadden tot gevolg dat er nieuwe (aanvankelijk voornamelijk particuliere initiatieven tot een stadsuitbreiding werden genomen, o.a. in 1904 door de architect P. Th. Stornebrink. In 1914 kwam de directeur van de Dienst Gemeentewerken, J.M.H.R. Kersemaekers, met een algemeen uitbreidingsplan voor de stad. Daarin was voorzien dat de Zuid-Willemsvaart zou worden omgelegd, zodat het scheepvaartverkeer de binnenstad niet meer hoefde te doorkruisen. Het nieuwe kanaal zou meer naar het noord-oosten worden aangelegd. In het traject van de Oranje-Nassaulaan en de Geldersedam is deze nooit uitgevoerde omlegging nog te herkennen. Voor de ruimte tussen de oude stadswallen en de rivier de Aa enerzijds, en het nieuwe kanaal anderzijds, genaamd De Muntel, voorzag hetzelfde plan van Gemeentewerken in de aanleg van een nieuwe woonwijk. Men besloot de oude wallen en de Aa als schei ding tussen de oude stad en de nieuwe wijk te handhaven. Tegen 1915 kregen de plannen een duidelijke vorm; in de nieuwe wijk van ca. 25 ha zouden, om de kosten van het bouwrijp maken van de grond door de gemeente te drukken, relatief veel woningen geplaatst worden, ten koste van groenvoorzieningen. Een R.K. kerk had men in de zuid-oostelijke hoek van de wijk gedacht, aan de Aa. Ook zou, afhankelijk van de omlegging van de Zuid-Willemsvaart, handel en industrie gevestigd worden aan de randen van het gebied, terwijl voorzien was in een groot plein voor de Bossche veemarkt (aanvankelijk in het westen van de wijk, later ter plaatse van de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht, de huidige H.T.S). In 1917 besloot de nieuwe directeur van Gemeentewerken, ir. J.H.E. Rückert, enkele wijzigingen in het plan aan te brengen. De R.K. kerk kwam aan het centrale plein te liggen, dat bovendien belangrijk werd verkleind door de H.T.S. Na de dood van Rückert verkreeg J.A.M. Perey de functie van directeur. Deze handhaafde van het opgestelde plan de begrenzende wegen en het centrale wegenkruis; de noord-zuid lopende Jan de la Barlaan en Jan Schöfferlaan en de oost-west lopende Geert van Woustraat en Van Noremborghstraat. Het centrale plein op de kruising van deze wegen, het huidige Kapelaan Koopmansplein, kreeg zijn definitieve invulling met scholen en kerk. De indeling van de tussen de straten gelegen woonblokken werd sterk gewijzigd, waarbij rekening werd gehouden met de aanleg van een sportveld en een kinderspeelplaats.
In 1918 begonnen de grondwerkzaamheden. Het zand, benodigd voor het ophogen van het terrein, werd gewonnen uit de huidige IJzeren Vrouw. Door financiële tegenslagen was men in 1919 genoodzaakt de plannen aan te passen. De huren zouden hoger uitvallen dan verwacht, waardoor deze te hoog zouden worden voor de lagere arbeiders. Daarom was het onder meer noodzakelijk om meer meergezinswoonhuizen op te trekken dan men had gepland, ten koste van het aantal éengezins woningen. Bovendien werd door de hoge grondprijs geen belangstelling meer verwacht van de zijde van de industrie. De gehele Muntel verkreeg hierdoor een woonfunctie. De hoge prijzen veroorzaakten echter een stagnatie in de grondverkoop.

Tussen 1920 en 1925 werden in De Muntel grote complexen opgetrokken door verschillende woningbouwverenigingen. De gemeente liet het initiatief voor de bebouwing voor een groot deel over aan deze verenigingen. De verschillende blokken aan de randen van de wijk en langs de belangrijkste straten werden om esthetische redenen hoger opgetrokken dan de overige. Individuele straten, met veelal om een cour aangelegde, gesloten blokken volkswoningen, werden, afhankelijk van de aard van de vereniging, elk bewoond door bepaalde groeperingen; onder-officieren (Ons Belang Amersfoort, o.m. gebouwd aan de Geldersedam), P.T.T. ambtenaren (Ons Belang Den Bosch, o.m. gebouwd aan de Pelssingel), katholieken (Eigen Bezit, Mgr. Prinsen, St. Jozeph, o.m. gebouwd aan de Pelssingel, Taxandriaplein, Gheert van Calcarplein, Van de Venstraat) en socialisten (Beter Wonen, o.m. gebouwd aan de IJsselsteinstraat) etc. Deze bouwblokken, waarvan de huizen meestal geen voortuinen hebben, worden gescheiden door smalle straten en dito, langgerekte, pleinen (Gheert van Calcarplein, Muntelplein), die contrasteren met de door poortgebouwen bereikbare groene binnenterreinen van de complexen. Ook na 1925, toen de Rijksoverheid de subsidies op de woningbouw sterk verminderde en in De Muntel vooral door particulieren gebouwd werd, bleef men deze relatief gesloten blokken meergezinswoningen optrekken. Ook de duurdere grond, aan de voornaamste straten, werd nu bebouwd. Over het algemeen is er meer variatie in de gevels aangebracht, terwijl de huizen nu voorzien zijn van ondiepe voortuinen. Ook hier zijn over het algemeen de blokken op markante punten zoals straathoeken voorzien van een extra bouwlaag. Tegen 1930, toen aan het Kapelaan Koopmansplein de Sint Antoniuskerk met pastorie (1922), de Koninklijke School (1924) en verschillende winkels reeds waren gerealiseerd, was een groot deel van de duurdere grond nog onbebouwd. Het zou tot 1936 duren voordat alle grond in De Muntel was bebouwd. Slechts een klein deel, voornamelijk bestaande uit het Taxandriaplein, heeft een 'groen' functie. Om de IJzeren Vrouw, die men van meet af aan had bestemd voor recreatieve doeleinden, werd tussen 1934 en 1936 in het kader van de werkverschaffing het Prins Hendrikpark aangelegd.
In tegenstelling tot Het Zand is er in De Muntel duidelijk getracht om een wijk met uitsluitend een woonfunctie te scheppen. De scherpe tegenstellingen tussen de grootte van de woonhuizen voor de verschillende klassen, die in Het Zand zo kenmerkend is, komt in de nieuwe wijk niet voor. Hier is voor het eerst gestreefd een wijk te maken voor één bepaalde klasse. Door het bouwen van hoge meergezinswoonhuizen langs de voornaamste straten is men er toch in geslaagd de wijk een 'statig' karakter te geven. In tegenstelling tot Het Zand is het groen in De Muntel niet om esthetische redenen aangebracht, maar functioneel.

5.1.6 Veemarktkwartier

Na de aanleg van nieuwe bedrijventerreinen in Het Zand en verbetering van de infrastructuur door het graven van een nieuw kanaal naar de Maas (zie par.4) werden door de gemeente plannen gemaakt om ten noordwesten van Het Zand een nieuw industrieterrein aan te leggen. Het kanaal met schutsluizencomplex werd hiervoor omgelegd. Vanaf 1917 werd met het karwei begonnen. Het terrein werd opgespoten met zand uit de Ertveldplas. Een dubbelarmige steekhaven, genaamd de Industriehaven, was door middel van raccordementen ontsloten. Door de economische malaise vestigden zich minder bedrijven dan de gemeente gehoopt had. De bandenfabriek Michelin en voedingfabrikant De Gruyter bouwden resp. ten zuiden en te noorden van de steekhavens hun fabrieken. Van groot belang voor de Bossche veehandel, die sedert de aanleg van de Zuid-Willemsvaart op het tegenwoordige Kardinaal van Rossumplein gehouden werd, was de bouw door de Dienst Gemeentewerken van de Veemarkt (nu Brabanthallen) in 1929-1931 aan de Oude Engelense Weg. Ook het Gemeentelijke Slachthuis werd omstreeks 1965 in het Veemarktkwartier gevestigd.
Omstreeks 1935 werden er op het spievormige stuk grond tussen spoorlijn, Grasso en Veemarkt gesloten drielaags huizenblokken met boven- en benedenwoningen gebouwd. Dit wijkje, gelegen aan de Ossen-, Kalver- en Koestraat, is wat betreft het aanbod van winkels en horeca nagenoeg geheel gericht op de veemarkt. Na de Tweede Wereldoorlog is de Veemarkt sterk vergroot. Daartoe werden ten westen van de bestaande gebouwen aan de Diezekade een aantal nieuwe gebouwen opgetrokken.

5.1.7 De Bossche Pad.

Het gemeentebestuur, dat van mening was dat het oplossen van de woningnood niet snel genoeg ging, voerde omstreeks 1920 een nieuw beleid. Op initiatief van de gemeente werden kort na 1920 in het kader van de werkverschaffing naast krotopruiming in de binnen stad, veel ophogingen van terreinen ten noorden van de stad uitgevoerd, zoals De Bossche Pad en de Hinthamerpoort. Ook nu maakte men gebruik van zand afkomstig uit de IJzeren Vrouw. Deze gronden konden vervolgens met gemeentelijke subsidies worden bebouwd. Tussen 1920 en 1930 werden te 's-Hertogenbosch uiteindelijk ruim 2500 nieuwe woningen gebouwd. Het eerste gemeentelijke initiatief tot de bouw van woonhuizen voor Bossche

arbeiders werd genomen kort na 1920. Aan De Bossche Pad bouwden omgeschoolde werklozen in het kader van de werkverschaffing betonwoningen. Op het spie-vormige stuk grond, ingeklemd tussen De Bossche Pad, Maastrichtseweg (Zuid-Willemsvaart) en Van Paeschenstraat, zijn vijf tweelaags bouwblokken met woningen (verschillende typen) aangelegd. Deze gesloten blokken (één driehoekig, de overige min of meer rechthoekig) liggen parallel aan de omsluitende wegen, waardoor centraal in de wijk een eveneens driehoekige plein ontstaat, het Eikendonkplein. De Willem Deckersstraat en de Nieuwe Ambachtstraat doorsnijden het wijkje in noord-zuidelijke richting. Aan de zuid- en oostzijde, grenzend aan het kanaal, zijn voornamelijk tweelaags bakstenen beneden- en bovenwoningen gebouwd, voorzien van platte daken. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de huizen gerenoveerd.

5.1.8 De Hinthamerpoort

Direct ten noorden van De Bossche Pad, aan de andere zijde van de Aa, lag de Hinthamerpoort, een oud excercitieterrein en onderdeel van de oude vestingwerken. Dit terrein werd ten behoeve van woningbouw door de gemeente omstreeks 1917 in samenwerking met de woningbouwvereniging Sint Jozef aangekocht en met behulp van zand uit de IJzeren Vrouw opgehoogd. Aan de westelijke zijde van de Graafseweg kwam zo een spievormig stuk grond beschikbaar. Er waren geen pleinen voorzien in de kleine wijk. Een verbrede straat, de Beukenstraat (ten dele Eikenstraat), vormt de centrale oost-west as, waarop een vijftal noord-zuid gerichte zijstraten uitkomen. Tussen 1923 en 1926 werden door de Dienst Gemeentewerken tussen de IJzeren Vrouw en de Graafseweg een groot aantal blokken met sober uitgevoerde tweelaags bakstenen woonhuizen onder plat dak opgetrokken, die naar plan van de gemeente bestemd waren voor 'sociaal-achterlijke' groepen. Meergezinswoningen werden door dezelfde dienst opgetrokken aan de Graafseweg, Eikenstraat, Kronenburgerstraat en Westenburgerweg. Direct aan de Graafseweg zijn enkele woningcomplexen gebouwd naar ontwerp van particuliere architecten. Ook het aan de oude binnenstad grenzende Muntelbolwerk werd bebouwd naar ontwerpen van particuliere architecten. Hier vindt men veelal particuliere woonhuizen en het Sint Josephhuis.
Aan de oostelijke zijde van de Graafseweg was een groter stuk grond beschikbaar, ingeklemd tussen bovenvermelde straat, de Esdoornstraat en de Aa. Dit gedeelte van de wijk heeft een minder uniforme bebouwing. Ten dele is dat veroorzaakt doordat pas na de Tweede Wereldoorlog de ruimte volledig benut was. Van de oorspronkelijke bebouwing, veelal bestaande uit betonwoningen, opgetrokken in de jaren '20 en '30, is na de oorlog een deel vervangen door nieuwbouw. De bebouwing direct aan de Graafseweg bestaat voornamelijk uit eengezinswoningen die door particuliere architecten tussen 1912 en ca. 1928 ontworpen zijn. Achter deze bebouwing ligt een eenvoudige woonwijk. Het stratenpatroon van de oudste delen van de wijk wordt gevormd door zeer regelmatige, parallel aan de Graafseweg lopende wegen (Zuid Ooster Front, Cederstraat). De eerste complexen werden aan deze straten ge bouwd, door particuliere architecten. Direct grenzend aan de Lagelandstraat, tegen de Graafseweg, werden tussen 1913 en 1918 meergezinswoningen opgetrokken, al dan niet met poortgebouw (zoals De Graafsche Wijk uit 1918).
De behoefte aan nieuwe bouwgrond in verband met het snel groeiende inwonertal van 's-Hertogenbosch is groot. Omstreeks 1931 besluit de gemeenteraad daarom om nieuwe terreinen geschikt te maken voor de aanleg van woonwijken. Eén van deze uitbreidingen is de ophoging van de gronden tussen Aa, Kastanjelaan en Zuid Oosterfront. Deze ophoging, waarbij gebruik werd gemaakt van zandgrond verkregen door de normalisatie-werkzaamheden van de Maas, sluit aan bij de Hinthamerpoort. In tegenstelling tot het regelmatige stratenpatroon van Zuid Ooster Front en omliggende straten, is de indeling het stratenplan van het nieuwe deel van de Hinthamerpoort onregelmatiger. Dit deel van de wijk werd door de gemeente pas omstreeks 1931 opgehoogd. Het hart van de wijk wordt ter plaatse gevormd door het Lariksplein, aangelegd in de jaren '30. De overige straten liggen hier vrij onregelmatig omheen gegroepeerd. In dit deel van de wijk tekende de Dienst Gemeentewerken voor het ontwerp van de veelal goedkopere woonhuizen. Zo bouwde men aan het Lariksplein in 1933 een woningbouwcomplex. Tegelijkertijd werden door de gemeente aan de Dageraadsweg, de Wilgenstraat en de Lijsterbesstraat eengezinswoningen opgetrokken. De twee kleine plantsoenen, aan de Weymouthstraat en op het Lariksplein, vormen de enige groenvoorziening in dit deel van de wijk. De duurdere grond (veelal aan de randen van de wijk, waar wel groenvoorzieningen zijn) werd naar ontwerpen van particuliere architecten bebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog zijn in het zuidwesten van de wijk tussen Aa en Graafseweg nieuwe woonhuizen opgetrokken.

5.1.9 De Graafse Weg en Hinthamerpark

In 1931 neemt de gemeenteraad het besluit de gronden tussen Aa en Zuid Oosterfront op te hogen. Omdat de bouwterreinen in de stad schaars en daarom over het algemeen prijzig zijn, wordt tegelijkertijd een aanvang gemaakt met ophogingen in het gebied ten noorden van De Muntel (De Vliert) en langs de Graafseweg. Tussen 1931 en 1934 vinden deze werk-

zaamheden plaats, waarbij opnieuw gebruik wordt gemaakt van zand uit de Maas. Op grond van de nieuwe plannen van de gemeente wordt door de Inspectie van de Volkshuisvesting aangedrongen op de totstandkoming van een nieuw uitbreidingsplan voor de stad. Dit plan, dat in 1934 wordt gepresenteerd en voorziet in de bebouwing van het Bossche Broek, stuit vooral vanwege het laatste feit op ernstige bezwaren van Gedeputeerde Staten en leidt uiteindelijk in 1937 tot het herziene uitbreidingsplan, opgesteld door architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Ondanks het afkeuren van het gemeentelijke uitbreidingsplan wordt het wel toegestaan de reeds opgehoogde gronden te bebouwen.
Dit betekent dat in de jaren '30 langs de Graafseweg aansluitend op de bebouwing uit de jaren '20 (zie De Hinthamerpoort) een lintbebouwing met woonhuizen en villa's aan de ventwegen tot stand komt. Aan de Graafseweg wordt, ter hoogte van de Rubensstraat, een R.K. kerk gebouwd. De aangrenzende Graafsewijk dateert voor het grootste deel van na de oorlog. De spievormige strook grond ten zuid-westen van de kerk, tussen de Graafseweg, Elzenstraat en Abelenstraat werd nog in de jaren '30 gebouwd. Gesloten bouwblokken, bestaande uit tweelaags eenvoudige woonhuizen, zonder voortuin, bepalen hier het beeld. Ten oosten van de kerk veranderd het karakter van de bebouwing langs de noordelijke zijde van de Graafseweg. De villa's die hier zijn opgetrokken in de jaren '30 zijn veelal vrijstaand en voorzien van ruime tuinen. Ertussen staan twee-onder-één-kap woonhuizen uit dezelfde periode. Aan de ventweg aan de zuidelijke zijde staan ruime rijtjeswoningen die voor het grootste deel vóór de Tweede Wereldoorlog werden opgetrokken.
In het noorden van de gemeente, grenzend aan de gemeente Rosmalen, is aan de Graafseweg omstreeks 1935 een kleine woonwijk met twee-onder-een-kap woonhuizen aangelegd. Het betreft hier een deel van de wijk het Hinthamerpark. In de jaren dertig heeft men de Kamperfoeliestraat aangelegd, in feite een pleinachtige straat met een ovaal-vormige plattegrond. De wijk heeft door een groot plantsoen en de vele tuinen een groen karakter.

5.1.10 De Vliert

In 1934 wordt het de gemeente toegestaan om de aangekochte en reeds opgehoogde gronden in De Vliert te bebouwen. De nieuwe wijk sluit in het zuiden aan tegen De Muntel en De IJzeren Vrouw. In het noorden en oosten wordt de grens van de wijk bepaald door infrastructurele werken. De spoorlijn Den Bosch-Nijmegen, maar vooral de in de jaren '30 geplande en omstreeks 1940 gerealiseerde verkeerswegen hebben het stedebouwkundige plan van de wijk voor een groot deel bepaald. In 1940 is de route Vught-Het Zand-Diezebrug gereed gekomen, waardoor het doorgaande verkeer niet meer door de binnenstad hoefde te worden geleid. Eenmaal over de Diezebrug kon het verkeer voor het oosten des lands via de dwars door De Vliert geplande Aartshertogenlaan aansluiting krijgen op de Graafsebaan bij Hintham, het verlengde van de Graafseweg. Door deze nieuwe verkeerswegen werd behalve de binnenstad ook de Graafseweg, waar veel van de nieuwe uitbreidingen direct aan grensden, ontlast.
Omstreeks 1935 werd begonnen met de bebouwing van De Vliert. Vóór de Tweede Wereldoorlog heeft men zich voornamelijk beperkt tot het deel van de wijk dat zuidelijk van de Aartshertogenlaan ligt. Er is gekozen voor de aanleg van een tweetal lange, gebogen wegen, die dit deel van de wijk van oost naar west doorkruisen, de Ophoviuslaan en Frederik Hendriklaan (oostelijk deel van na 1945). De vorm van deze straten wordt voor een deel verklaard door de enigszins wigvormige ligging tussen De Muntel (en de daar geplande omlegging van de Zuid-Willemsvaart) en De IJzeren Vrouw. Tussen deze straten en de Aartshertogenlaan werden een tiental noord-zuid gerichte verbindingsstraten aangelegd. Daardoor ontstond een blokvormig stratenpatroon. Een groene strook (waar later de Mgr. Diepenstraat door is aangelegd) staat in verbinding met het Prins Hendrikpark en scheidt de oostelijke en westelijke helft van dit deel van de wijk. Geheel in het westen van de wijk, aan de Sonniusstraat, is omstreeks 1935 een kerkgebouw met klooster aangelegd. De bebouwing van het zuidelijke deel van De Vliert bestaat uit ruime tweelaags woonhuizen, die aan de lange zijde van de bouwblokken over het algemeen in rijen zijn geplaatst, terwijl op de hoeken en aan de korte zijden van de bouwblokken ook vrijstaande en twee-onder-één-kap woonhuizen het beeld bepalen. Langs alle straten zijn bomen aangeplant en alle woonhuizen hebben ruime tuinen. Langs de Ophoviusstraat liggen een aantal gave noodwoningen van kort na de tweede Wereldoorlog. Het overige deel van de wijk is pas tijdens en na de Tweede Wereldoorlog tot stand gekomen. In het oostelijke deel, waar vóór de oorlog reeds het stratenpatroon van was bepaald, is na 1945 op een wijze gebouwd als hierboven beschreven. Tweelaags vrijstaande villa's worden afgewisseld met ruimere, in rijen opgetrokken, woonhuizen. Direct aan de Aartshertogenlaan wordt tijdens de oorlog gestart met de bouw van goedkopere flatwoningen. De vierlaags bakstenen gebouwen verschillen sterk van vorm. Kleine buurtwinkels zijn op de hoeken van de flats gevestigd. Enkele gebouwen hebben op de begane grond winkels over de gehele breedte. Tussen de Aartshertogenlaan en de spoorlijn ligt een smalle strook gronden ingeklemd. Hier worden goedkopere woonhuizen en boven- en benedenwoningen opgetrokken. Parallel aan de spoorlijn legt men de Van Rijckevorsel van Kessellaan aan. De smalle strook groen tussen deze straat en het spoor verkrijgt later de naam Burgemeester van de Venpark. Tussen de Van Rijckevorsel van Kessellaan en de Aartshertogenlaan liggen een vijftiental noord-zuid gerichte verbindingsstraten. De in het westen van de wijk gelegen Orthenseweg en Ackersdijckstraat zijn nog in de jaren '30 bebouwd met tweelaags ruime woonhuizen, voorzien van tuinen. Langs de ove-

rige, tijdens en na de oorlog bebouwde straten zijn uniforme gesloten woonblokken opgetrokken, met twee- en drielaags rijtjeswoningen. De meeste huizen hebben hier geen voortuinen. Tussen de Van Voornestraat en de Aartshertogenlaan ligt een schoolgebouw met plantsoen. Aan de zijde van de Aartshertogenlaan bestaat de bebouwing van deze straten deels uit vierlaags flats, aansluitend op de bebouwing aan deze hoofdstraat. Het oostelijke deel van De Vliert is pas omstreeks 1960 geheel bebouwd.

5.1.11 De Vughterpoort.

Vanaf het uitbreidingsplan van 1917, opgesteld door Kersemaekers, bestonden er plannen bij de gemeente om de zuidelijk van de binnenstad gelegen Bossche Broek op te hogen en voor de bouw van een villawijk geschikt te maken. Dit voornemen stuitte op veel protest bij zowel bevolking als hogere overheden. Men achtte de aanblik van de 'Hollandse' combinatie van polderlandschap en het 'middeleeuwse' silhouet van de oude stad van te grote waarde om een dergelijk voornemen doorgang te laten vinden. Pas in 1937, bij de herziening van het uitbreidingsplan van 1934, opgedragen aan het architectenbureau Granpré Molière wordt definitief afgezien van het bebouwen van het Bossche Broek. Toch is er in de gemeente een grote behoefte aan woonhuizen voor de financieel beter gesitueerde groepen, die massaal de wijk naar de omliggende gemeenten (met name Vught) lijken te nemen. Om te voorzien in althans een deel van deze behoefte stelt de gemeente het z.g. 'Plan X' op, dat voorziet in de bebouwing van de gronden direct ten westen van het Bossche Broek. Deze smalle strook tussen de Vughterpoort en de Isabellakazerne ligt tegen de gemeente Vught en wordt doorkruist door de Vughterweg.
In 1921 en 1922 worden naar ontwerpen van particuliere architecten luxe woonhuizen opgetrokken parallel aan de oostelijke ventweg van de Vughterweg. Afwisselend zijn deze huizen vrijstaand dan wel twee- tot vier-onder-een-kap. Halverwege tussen het Wilhelminaplein (Bastion Vught) en de gemeentegrens met Vught ligt tegen de ventweg een klein segmentvormig plantsoen. Op de westelijk van de Vughterweg gelegen gronden wordt vanaf 1932 woningbouw voor de hogere klassen gepleegd. De bebouwing, gelegen tussen de Vughterweg en de spoorlijn naar Eindhoven en Tilburg, en de Marechaussekazerne (1912) in het zuiden, bestaat uit vrijstaande tweelaags villa's, twee-onder-een-kap woonhuizen en blokken met drie en vier woonhuizen (de laatsten vooral aan de zijde van het spoor). Nog voor de Tweede Wereldoorlog is de wijk volgebouwd. De centrale straat, de Willem van Oranjelaan, die parallel ten westen van de Vughterweg loopt, is breed van opzet. Op speelse wijze is in het tracé van de straat een klein plein met bomen en (aan de noordzijde) een plantsoen opgenomen. Mede door de riante tuinen van het merendeel van de woonhuizen maakt de wijk een zeer groene indruk. De villa's die aan de westelijke ventweg van de Vughterweg zijn gebouwd liggen op de overeenkomstige plaats als aan de oostelijke zijde (zie boven) aan een segmentvormig plantsoen. Deze twee plantsoenen aan de Vughterweg vormen een optische eenheid, door de verkeersweg doorsneden. De plaatsing van de omliggende bebouwing is aan de ronde vorm van deze plantsoenen aangepast. Ook de aan de oostelijke zijde van de Willem van Oranjelaan liggende bebouwing volgt deze concentrische vorm. Alleen aan de westelijke (spoorlijn) en noordelijke (station en stad) zijde wordt de wijk afgesloten met een lineaire rij bebouwing.

5.1.12 De Indische Buurt

Tussen 1921 en 1933 is er een lintbebouwing van tweelaags woonhuizen ontstaan aan de noordelijke ventweg van de Maastrichtseweg, in het verlengde van de wijk De Bossche Pad. Ten noorden van deze tweelaags woonhuizen werd tussen 1933 en 1939 de Indische Buurt aangelegd. De noordelijke begrenzing van deze wijk wordt gevormd door de parallel aan de Maastrichtseweg lopende Javastraat en Borneostraat. Langs deze straten en het vijftal noord-zuid gerichte korte verbindingsstraten zijn naar ontwerp van particuliere architecten rijtjes tweelaags woonhuizen opgetrokken, voorzien van een kleine voortuin. In het oosten, aan de Balistraat, Timorstraat, Bankastraat en Javastraat, zijn deze woonhuizen uniform. Meer naar het westen, aan de Celebesstraat, Borneostraat en Sumatrastraat treft men een meer gevarieerde bebouwing uit ca. 1925 aan. Tweelaags twee-onder-één- kap woonhuizen worden afgewisseld met rijtjeshuizen. Dit deel van de wijk maakt een groenere indruk door de grotere tuinen en de oorspronkelijke straatbeplanting met Valse Acacia's.

5.1.13 Plan West en Plan Zuid.

In 1937 verscheen het herziene uitbreidingsplan voor de stad Den Bosch van het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Dit bureau zag vooral aan de zuid-oostelijke, oostelijke en westelijke zijde nieuwe mogelijkheden tot uit-

breiding. Tussen het Bossche Broek en de Zuid-Willemsvaart was ruimte voor een aantal woonwijken; Zuid, De Pettelaar en de Bazeldonk. Tussen de Zuid-Willemsvaart en de Aa voorziet het plan in de aanleg van De Aawijk en voor het gebied ten noorden van deze woonwijk adviseert men de resterende ruimte langs de Graafseweg (De Graafse Wijk, Het Hinthamer Park) met woningen te bebouwen, evenals de oostelijke delen van De Vliert. Ten westen van Het Zand is ruimte voor de woonwijk Boschveld, het aan het spoor gelegen industrieterrein De Wolfsdonken, het gelijknamige sportpark ten oosten daarvan, en een nieuwe woonwijk bij de oudere kern van Deuteren.
Nadat in 1946 de afdeling Stadsontwikkeling van de Dienst Gemeentewerken is opgericht en in 1947, door de oorlog vertraagd, het Bossche uitbreidingsplan van 1937 wordt goedgekeurd, besluit men tot de uitvoering van Plan West en Plan Zuid. Het Plan West moet voor de broodnodige nieuwe industrieterreinen zorgen. Het voor de ophoging benodigde zand wordt ten noorden van het Vee markt Kwartier gewonnen, waardoor de Ertveldplas ontstaat. Deuteren en Boschveld worden tussen 1950 en 1952 nagenoeg volgebouwd. Een verbindingsweg, de Christiaan Huygensweg, met tunnel (1956) onder het stationsemplacement, verbindt de nieuwe wijk met Het Zand en de binnenstad.
Met het in 1949 gestarte Plan Zuid wil de gemeente komen tot de aanleg van een moderne woonwijk waarin een nieuw 'bos van de hertog', een nieuw stadspark (aangeboden door de firma Bos & Kalis) aangelegd moet worden. Door de aanleg van de ruim van licht, lucht en groen voorziene wijken moest de stad weer een aantrekkelijk alternatief worden voor het wonen in de randgemeenten. Een wijk, zo groen als een tuinstad, moest daarom voor de gegoede burgerij ten zuiden van de oude stad worden opgetrokken. Ook deze gronden moeten worden opgehoogd, waardoor de Zuiderplas ontstaat. De verbinding met de binnenstad wordt gevormd door de centraal gelegen Pettelaarseweg. Haaks op deze weg lopen kleinere straten, die door wegen, parallel aan de Pettelaarseweg aangelegd, worden verbonden. De bouwblokken in het rastervormige stratenpatroon bestaan, in tegenstelling tot de voor-oorlogse wijken, vooral uit hoogbouw, die, ruim gescheiden door groenvoorzieningen, voornamelijk bestemd zijn voor de gegoede burgerij. Duurdere vrijstaande villa's staan aan het Bossche Broek en het ten noord-oosten van Zuid gelegen Zuiderpark. Tussen deze verschillende bebouwing zijn stroken laagbouwwoningen opgetrokken. Bij het Sweelinckplein, in het zuiden van de wijk, is een winkelcentrum en een school. De ruime kavels, brede wegen en groots opgezette plantsoenen zijn, in tegenstelling tot die in veel van de hierboven beschreven wijken, niet aangelegd om functionele redenen, maar vanwege esthetische motieven. Zelfs de zijstraten worden voorzien van stroken openbaar groen vóór de huizen, in plaats van voortuinen. De verhouding tussen de hoogte van de bebouwing en de breedte van de structuur is zorgvuldig per straat door stedebouwkundige en architect afgewogen.

5.2. Bokhoven

De nederzetting ligt aan de Maas in het noorden van de gemeente. Bokhoven is van middeleeuwse oorsprong. De plaats zal reeds voor het jaar 800 op de oeverwal naast de Maas zijn ontstaan. Het dijkdorp is lange tijd een heerlijkheid geweest. De parochiekerk, gewijd aan Sint Antonius Abt, werd in 1369 afgesplitst van Hedikhuizen. Deze kerk werd gebouwd op een schildvormig terrein, dat gelegen is tussen de twee oost-west lopende hoofdstraten van het kerkdorp (de Gravin Helenastraat aan de zuidzijde, de Sint Corneliusweg en de graaf Engelbrechtstraat aan de noordzijde). Ten oosten sluit het Driekoningenplein aan. Van hier is door een in noordelijke richting lopende straat de Maas bereikbaar. Van deze eeuwenoude oversteekplaats vertrok tot na de Tweede Wereldoorlog een veerpont. De lange, gebogen Graaf Engelbrechtstraat is een oude dijkweg. Daar waar deze straat met de andere hoofdstraten samenkomt, waardoor een driehoekige, pleinachtige ruimte ontstaat, liggen de restanten van het voormalige heerlijke kasteel. (Zie de omschrijving "Waardevolle groep", par. 6.5). Hier, aan de zuidzijde van Bokhoven, sluit het open landschap van de zuidelijk gelegen polders en de -sinds 1956 bedijkte- oostelijke uiterwaard op de bebouwing van het dorp aan.
De plattegrond van het dorp is tot de Tweede Wereldoorlog nauwelijks veranderd. Ten gevolge van oorlogsschade is een groot deel van de bebouwing vernieuwd. Bovendien hebben na de oorlog vooral ten westen van de nederzetting uitbreidingen plaatsgevonden, waardoor een aantal voorheen open percelen zijn bebouwd. In 1956 werd de nieuwe Maasdijk ten noorden van de Graaf Engelbrechtstraat aangelegd, waardoor de visuele relatie tussen het oude dijkdorp en de rivier grotendeels verloren is gegaan.

5.3 Deuteren

Aan de oude weg van Den Bosch naar Vlijmen heeft zich in de middeleeuwen in het zanderige gebied ter plaatse van de huidige wijk Deuteren een lintbebouwing ontwikkeld, voornamelijk bestaande uit op terpen gelegen boerderijen. In 1932 werd Deuteren bij Den Bosch gevoegd. Het uitbreidingsplan uit 1937 van Granpré Molière, Verhagen en Kok voorzag ter plaatse in de bouw van een kerk en 80 woningen. Dit plan is niet gerealiseerd. In 1946 werd het gebied opgenomen in

het Plan West van Buro Kuyper. Vanaf de jaren vijftig is door de aanleg van de woonwijken Deuteren, De Schutskamp en De Kruiskamp de karakteristiek van de oude nederzetting Klein Deuteren geheel verloren gegaan. Aan de Oude Vlijmenseweg herinnert nog een enkel woonhuis, villa en boerderij aan de oude lintbebouwing van Klein Deuteren.

5.4. Oud-Empel

In de Romeinse tijd heeft hier, op een hogere oeverwal en zandopduikingen bij de Maas, al een belangrijke nederzetting gelegen. In 815 wordt de kerk genoemd. Gedurende de middeleeuwen is het belang van het dorp verminderd, mede door de regelmatig voorkomende invallen vanuit Gelder. De Schans, gelegen aan de Empelsedijk, is een in 1529-1530 aangelegd onderdeel van de Maaslinie die de regio tegen deze invallen moest beschermen. De plattegrond van de nederzetting zal uit de middeleeuwen dateren. De bebouwing heeft zich van oudsher aan de beide zijden van de dijkweg, de Empelsedijk, en enige korte zijwegen geconcentreerd. In feite is deze concentratie van bebouwing slechts een onderdeel van een veel groter bebouwingslint, dat zich uitstrekt langs de Maasdijken. Ook Gewande maakt hier deel van uit. Ten gevolge van oorlogen werd het dorp meermalen beschadigd. In de negentiende eeuw verkreeg Empel een nieuwe kerk en raadhuis. Tussen ca. 1900 en 1940 werd de bestaande lintbebouwing verdicht en in oostelijke en westelijke richting uitgebreid. De oeverwalnederzetting aan de Maas is in 1944 ten gevolge van bombardementen voor het grootste deel verwoest. Om waterstaatkundige redenen werd afgezien van een herbouw van de nederzetting aan de dijk. Men verkoos de bouw van een nieuwe, meer planmatige nederzetting verder naar het zuiden, in de omgeving van de hoger gelegen plaats bij het voormalige kasteel. De resterende bebouwing van de nederzetting, voornamelijk gelegen aan de Empelsedijk, bestaat uit de 'site' van de voormalige kerk benevens enige woonhuizen en boerderijen. Hier is de relatie tussen rivier, uiterwaarden en dijk met bebouwing nog intact. De Achterstraat, parallel lopend aan de Empelsedijk, is verdwenen maar nog af te lezen aan de perceelsgrenzen. Het grootste deel van de bebouwing is evenwijdig aan de dijk gebouwd. Ten gevolge van de uitbreidingen van Den Bosch zijn de polders ten zuiden van het dorp recentelijk opgespoten en bebouwd. De Bossche wijk Maaspoort grenst nu aan de restanten van de nederzetting. Het dorp wordt doorsneden door de autoweg A2.

5.5 Empel-Slot

Meer dan de helft van de bevolking van Empel moest ten gevolge van de bombardementen van 1944 opnieuw gehuisvest worden. In verband met het waterschapsreglement van 1904 was herbouw op de Empelsedijk onmogelijk. Onder supervisie van C.J. van den Berg en het diensthoofd ir. A.M. Buskens maakten medewerkers van de P.P.D. een bestemmingsplan Het Slot voor de herbouw van de nederzetting op de zandopduiking bij het gehucht Het Slot, enkele kilometers ten zuiden van Empel. In 1946 werd het plan goedgekeurd en kon een begin met de herbouw gemaakt worden. Deze verplaatsing van een dorp is uniek in het na-oorlogse Brabant en kan vergeleken worden met de stichting van geheel nieuwe dorpen in de IJsselmeerpolders.
Empel-Slot zou komen te liggen aan de nieuwe weg tussen Den Bosch en de Maaskant, de Burgemeester Godschalxstraat. Evenwijdig aan deze straat ligt De Brink, het centrale plein van de nederzetting. Het driehoekige plein is feitelijk een verbreding van de Burgemeester Godschalxstraat. Aan het plein liggen gemeentehuis (1961) en kerk (1948-49). Vooral het laatste gebouw bepaalt het aanzien van het dorp. Aan De Brink ligt ook de aaneengesloten bebouwing van veelal tweelaags winkels en cafés, voorzien van bovenwoningen. De Woningbouwvereniging Sint Landolinus werd in 1953 opgericht. Een speciale plaats neemt de Proosdijstraat in, gelegen in de zuidelijke periferie, waaraan pastorie, parochiehuis en scholen gelegen zijn. In 1962 telde de bevolking 1214 zielen.
In 1961 was door de P.P.D. het uitbreidingsplan Kom Empel gemaakt. Ten zuiden en (vanaf 1965) noorden, aan de haaks op De Brink uitgezette zijstraten, verrezen aan de hand van dit plan een aantal vrijstaande woonhuizen, aan de zuidzijde (bij de Ploossche Wetering) begrensd door een nieuw park annex sportterrein. Het gehele kerkdorp is ruim voorzien van groen. De Brink en de meeste straten hebben een beplanting met bomen, terwijl alle huizen buiten die aan De Brink voorzien zijn van sier-, dan wel moestuinen. In 1970 woonden er 1688 inwoners in Empel. In 1971 werd de gemeente door Den Bosch geannexeerd.

5.6. Engelen

Deze voormalige heerlijkheid ligt aan de benedenloop van de Dieze, die ter plaatse in de Maas uitmondt. In 815 is op de zandopduiking ter plaatse al een nederzetting geweest, die in 1147 de beschikking had over een kerkgebouw. Deze donk

is nog zeer wel te herkennen in het stratenpatroon rondom de huidige kerk. In de middeleeuwen bloeide Engelen op door de bedrijvigheid ten gevolge van de vele steenovens die hier gevestigd waren. Als versterking en grondkering werd toen rondom de kerk een muur gelegd. Direct rond de (sedert de zestiende eeuw Hervormde) kerk, tegen de huidige Vlacie, verrees een compacte en dicht bebouwde kern. Ook nu staat hier nog de oudste bebouwing van het dorp. De nederzetting moet zich oorspronkelijk ook meer in noordelijke richting, naar Crèvecoeur, hebben uitgestrekt.
Door de strategische ligging van het dorp viel het meermalen ten prooi aan oorlogsverwoestingen. De Engeler Schans, gelegen ten zuiden van het dorp, werd in 1579 opgeworpen, mogelijk op de plaats van een al in 1397 vermeld blokhuis ter beveiliging van de scheepvaart op de Dieze. Hier lag ook een oversteekplaats. In 1587, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, werd Engelen zelfs voor enige jaren verlaten. In 1672 werd de plaats tijdens het Beleg van Den Bosch opnieuw verwoest. Na 1800 nam het scheepvaartverkeer op de Dieze toe, hetgeen er toe geleid heeft dat Engelen tot een nieuwe bloei kwam. Deze ontwikkelingen hebben het huidige aanzien van het dorp bepaald. Herbergiers en 'togers', die over het jaagpad met paarden de boten op de Dieze voortbewogen, vestigden zich te Engelen. Daardoor werd de oude nederzetting in zuidelijke richting langs het voormalige jaagpad uitgebreid. Direct aan de Diezedijk is dit jaagpad nog te herkennen in het tracé van de Graaf van Solmsweg en de tussen deze en de kerk gelegen achterstraat. Belangrijk voor de ontwikkeling van de plaats was ook de vestiging van twee pensionaten, waarvan het aan de Graaf van Solmsweg liggende in 1826 door de Zusters van J.M.J. gestichte "Pensionnat des Desmoiselles" de voornaamste was.
Langs de Graaf van Solmsweg en de haaks daarop staande, eveneens hoger gelegen Dorpsstraat, heeft zich in de negentiende eeuw een lintbebouwing met woonhuizen, herbergen en pensionaten ontwikkeld. Het merendeel van deze bouwwerken was vrijstaand en haaks op weg en dijk gericht. Ook stond hier de in 1933 vervangen R.K. kerk. In de loop van de negentiende eeuw heeft de gevelwand van de Graaf van Solmsweg een meer gesloten, dus meer stedelijk aanzien gekregen. Er werden twee- en meerlaags panden gebouwd, waarvan het voormalige pensionaat beeldbepalend is. Op de pleinachtige samenkomst van Graaf van Solmsweg en Dorpsstraat, tegen de Dieze, ligt sedert 1899 de (inmiddels voormalige) aanlegplaats van de veerpont.
Na 1920 vond aan de Schoolstraat, gelegen ten westen van de Dorpsstraat, parallel aan de Dieze, enige uitbreiding plaats. Het kleine aantal eenvoudige, vrijstaande burgerwoningen aan deze straat werd na de Tweede Wereldoorlog belangrijk uitgebreid. In de jaren zestig heeft men de laaggelegen gronden (Heuvel, Heuvelstraat en Engelerschans) direct ten westen van de Graaf van Solmsweg bebouwd met volkswoningbouw. Tevens werden toen de langgerekte percelen ten noorden van de Dorpsstraat met bungalows en vrijstaande woonhuizen bebouwd. Na 1970 legde men een nieuwe woonwijk ten westen van de Schoolstraat aan.

5.7. Gewande

Ten oosten van Oud-Empel worden de Maasuiterwaarden breder. Aan de Empelsedijk liggen boerderijen en dijkwoningen. Op sommige plaatsen vindt men een concentratie van bebouwing, zoals bij Gewande, aan de gelijknamige dijk. Deze bebouwing is deels van middeleeuwse oorsprong. Omstreeks 1300 zijn ter plaatse de eerste bedijkingen uitgevoerd, waardoor de Polder van den Eigen ontstond. In 1511 wordt het fort Blauwenhoek, onderdeel van de verdedigingswerken van de Maaslinie (tegen invallen uit Gelder), reeds genoemd. In 1520 moet het gehucht een kapel gehad hebben. De nederzetting bestaat uit een lintbebouwing met voor het merendeel sterk gewijzigde woonhuizen en boerderijen aan beide zijden van de plaatselijke dijk langs de Maas. Enige boerderijen en een aantal gave gemalen uit de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw (Gemaal Caners, Hertogsgemaal) liggen bij Krommenhoek. Hier monden de Roode Wetering en de Hertogswetering uit in de Maas. Tussen 1850 en 1940 hebben geen noemenswaardige uitbreidingen van de nederzetting plaatsgevonden. Wel zijn in die tijd de belangrijke bovenvermelde waterstaatkundige werken aangelegd.

5.8. Orthen

De oude kern van deze nederzetting ligt direct ten oosten van de spoorlijn Utrecht-Den Bosch. Orthen is in de middeleeuwen ont staan op een zandopduiking in de overigens laaggelegen delta van Dommel en Aa. De plaats wordt in 814 en 815 al vermeld. Reeds in de dertiende eeuw is de nederzetting Den Bosch (toen kerkelijk onderhorig aan de Sint Salvator te Orthen) Orthen in importantie voorbijgestreefd. Aan de hoger gelegen straat Orthen ontwikkelde zich in de loop der eeuwen een vrij dichte lintbebouwing met voornamelijk haaks op de dijk staande boerderijen en woonhuizen. In 1673 werden dijken, woonhuizen en kerk door oorlogsgeweld verwoest.
De verdere ontwikkeling van de plaats is echter van bescheiden omvang geweest door de militaire belangen van Den Bosch. Direct ten oosten van de dorpskom werd in de zeventiende eeuw het Fort Orthen aangelegd. De vanouds agrarisch

georinteerde nederzetting had in de negentiende eeuw enkele kleine bedrijfjes, waaronder sigarenmakerijen. In 1785 werd een schuurkerk gebouwd (en in 1850 vergroot) aan Orthen, nabij de plaats waar sinds 1890 het (voormalige) R.k. klooster staat. Aan het einde van de negentiende eeuw werd op dezelfde plaats een nieuwe Sint Salvatorkerk opgetrokken.
Toen Den Bosch de status van vestingstad verloor werd de plaats doorsneden door nieuwe infrastructurele werken. Het Bossche kerkhof (de huidige Algemene Begraafplaats) werd in de late negentiende eeuw direct ten zuid-westen van de nederzetting aangelegd. Tenslotte is door de Bossche uitbreidingen na de Tweede Wereldoorlog de plaats aan oostelijke zijde geheel ingesloten door nieuwe woonwijken. De achteruitgang van het belang van de geïsoleerd tussen spoor en weg gelegen oude kern van Orthen wordt onderstreept door de verplaatsing ven de Sint Salvator in de jaren vijftig naar de Schaarhuisstraat, gelegen nabij de Bossche wijk De Buitenpepers en Hambaken.

5.9. Verspreide bebouwing

Buiten de boven beschreven, geannexeerde nederzettingen is er in de gemeente Den Bosch weinig of geen bebouwing. Dit heeft deels te maken met de lage ligging van de gronden rond de stad, waardoor, mede vanuit militair oogpunt, vestiging bemoeilijkt werd.
Van belang is de reeds eerder aangehaalde lintbebouwing langs de dijken langs de Maas. Het betreft hier de aan de Empelsedijk op sommige plaatsen voorkomende groepjes bebouwing met boerderijen en een enkel woonhuis, veelal in de huidige vorm daterend uit de negentiende en twintigste eeuw, maar waarschijnlijk ouder.
Langs de Deutersestraat heeft zich in de late middeleeuwen een klein gehucht ontwikkeld. Mogelijk is deze nederzetting, De Honderd Morgen, een gevolg van de veenwinning in De Moerputten. Vandaag de dag wordt de lintbebouwing gekenmerkt door enkele veelal tot woonhuis omgebouwde boerderijen, gelegen op huisterpen.
Van belang is ook de ten zuiden van De Honderd Morgen gelegen spoordijk met woonhuis van de overwegwachter en ca. 800 meter lange spoorbrug, een restant van de sinds ca. 1885 tussen Den Bosch en Hoge Zwaluwe gelegen spoorlijn, bijgenaamd het Halvezolenlijntje. In de gemeente liggen ook andere infrastructurele werken, zoals de sluizen bij Henriëttewaard en verschillende bruggen over Maas, Aa, Dieze, Dommel en Zuid-Willemsvaart (zie par. 7.7).
Daarnaast komen er verspreid over de gemeente enkele oude militaire forten voor, zoals de Isabellakazerne (het voormalige Fort Isabella), de restanten van Fort Crèvecoeur, de door bebouwing ingesloten restanten van Fort Orthen en de gerestaureerde Pettelaarse Schans. De Koning Willem I kazerne dateert van kort na de Tweede Wereldoorlog (zie voor deze bouwwerken par.7.8).

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

De Bossche binnenstad wordt nog steeds bepaald door het middeleeuwse stratenplan. Gedurende de periode 1850-1940 heeft men aanvankelijk de nog beschikbare ruimte binnen de oude vestingmuren ingevuld. De aanleg van de Zuid-Willemsvaart in 1826 veroorzaakte de occupatie van de noordelijk in de vestingstad gelegen tuinen en landerijen. De industrie vestigde zich langs het kanaal. Aan de reeds bestaande straten in dit deel van de stad (Nieuwstraat, Sint Josephstraat) kwam een gemengde bebouwing tot stand. De vestingwallen, die niet meer als zodanig gebruikt werden, heeft men bestemd voor parkaanleg en de bouw van goedkope woningen. Vanaf 1874 krijgen specifieke terreinen in de binnenstad een nieuwe bestemming; op De Plein worden huizen en bedrijven gebouwd, aan de Papenhulst ontstaat een conglomeraat van kloosters, gasthuizen en scholen. Deze gebieden hebben nu nog een voor deze periode kenmerkende bebouwing. In de binnenstad kwam veel nieuwe bouwgrond vrij na 1920, toen de meeste kazernes met omliggende terreinen in de binnenstad door het leger werden verlaten. In de jaren twintig en dertig was er binnen de muren nog nog ruimte voor de aanleg van een villawijk (het voormalige Jacobskerkhof). Na de Tweede Wereldoorlog zijn vooral in het noorden van de oude stad zeer omvangrijke sloopwerkzaamheden uitgevoerd. Onder meer de bebouwing van de wijk De Pijp en het 'eiland' tussen Zuid-Willemsvaart en Aa is daardoor nagenoeg geheel verdwenen.
De eerste uitbreiding na de opheffing van de vesting Den Bosch was in westelijke richting. Tussen de oude binnenstad en de enkele jaren eerder aangelegde spoorlijn werd het voormalige inundatieterrein met zand opgehoogd. De verkoop en bouw van de woonhuizen was in handen van particuliere ondernemers. Langs de hoofdwegen verrezen luxe herenhuizen in gesloten bouwblokken tegen de rooilijn van de straat. Ook werden er vrijstaande villa's opgetrokken, terwijl op meer afgelegen plaatsen woonkazernes werden geplaatst. Fabrieken werden niet alleen op speciale terreinen (bij voorkeur aan het water) gebouwd, maar ook tussen de woonhuizen.
In de jaren vanaf 1910 wordt steeds meer gekozen om de verschillende functies in de nieuwe uitbreidingen te scheiden. Zo is het ten noord-westen van Het Zand vanaf 1917 opgespoten en bebouwde Veemarktkwartier een uitgesproken industrieterrein, met dubbelarmige steekhaven, terwijl de in dezelfde tijd opgespoten wijk De Muntel, gelegen ten noorden van de stad, een uitgesproken woonwijk is. In tegenstelling tot Het Zand treft men in deze woonwijk bovendien slechts woonhuizen voor de middenklasse aan. De door particuliere woningbouwmaatschappijen gebouwde een- en meergezinswoningen zijn gegroepeerd in gesloten bouwblokken, meestal direct aan de straat. Aan het Kapelaan Koopmansplein, centraal gelegen en doorsneden door twee hoofdverkeersassen, zijn school, kerk en winkels geconcentreerd. De wijk heeft weinig groen. Met behulp van de Werkverschaffing werd in de jaren dertig het Prins Hendrikpark aangelegd rondom de door de opspuit-werkzaamheden ontstane plas de IJzeren Vrouw.
Omstreeks 1920 werd ook besloten een aantal woonwijken met goedkopere woonhuizen aan te leggen. Zo ontstonden op initiatief van de gemeente de wijken Bossche Pad en Hinthamerpoort. Ook hier moest men eerst zand opspuiten voordat met de bouw kon worden begonnen. In de wijken staan voornamelijk woonhuizen. Voor industriële activiteiten is geen plaats ingeruimd. Over het algemeen hebben de oudere delen van de wijken een ordelijke, regelmatige aanleg met een rastervormig stratenpatroon (Zuid Ooster Front) of triangelvormig (De Bossche Pad, Eikenstraat en omgeving). Er is weinig groen tussen de tweelaags woonhuizen, die bovendien dicht op elkaar gebouwd zijn. Een- en meergezinswoningen wisselen elkaar af. De meeste woonhuizen zijn, in tegenstelling tot de eerder vermelde wijken, ontworpen door de Dienst Gemeentewerken.
Aan het begin van de jaren dertig verschuift de aandacht van het bouwen voor de lagere standen naar het bouwen van duurdere woonhuizen. Het plan voor de aanleg van een villawijk in de Bossche Broek leek de Bossche gemeenteraad niet haalbaar, en om een verdere migratie van de rijke stadsinwoners naar de omliggende gemeenten (voornamelijk Vught) te voorkomen besloot men tot het uitvoeren van verschillende projekten. Zo worden in de groene omgeving van het Prins Hendrikpark in de nieuwe wijk De Vliert duurdere woonhuizen opgetrokken, wordt aan de Zuid-Willemsvaart de Indische Wijk aangelegd en begint men met de uitvoering van 'Plan X'; de aanleg van een villawijk direct ten westen van de Bossche Broek. Vooral de laatste wijk heeft een meer gevarieerde verkaveling, afwisselende bebouwing en een ruime hoeveelheid publiek groen. De straten zijn breder en hebben een minder voorspelbaar verloop. Ook in de binnenstad worden in deze tijd villa's op de oude wallen aangelegd, zoals aan de Parklaan en de Hekellaan.
Na de oorlog worden naar aanleiding van het door Granpré Molière herziene uitbreidingsplan de nieuwe wijken Zuid en West aangelegd. In Plan Zuid werd over de opgespoten gronden de centrale, brede Pettelaarseweg aangelegd. Haaks op deze hoofdstraat liggen zijstraten. Zuid is een wijk met dure één- en meergezinswoningen, gelegen tussen rijkelijk grote plantsoenen. Aangrenzend ligt het Zuiderpark.

De nederzetting Empel, aan de Maas gelegen, werd in 1944 door oorlogsgeweld verwoest en kon niet meer ter plaatse worden herbouwd. Empel-Slot, enkele kilometers zuidelijker gelegen, is een in 1944 getekend dorp waarvan de systematische aanleg vergelijkbaar is met die van de nederzettingen in de Ijsselmeerpolders. Een tweetal kruisende wegen, ten opzichte van elkaar verspringend, komen samen op een centraal in de nederzetting gelegen plein. Aan dit plein liggen de belangrijkste gebouwen van de gemeenschap. Zakelijke planning ligt ten grondslag aan de nieuwe nederzetting.

Deze ontwikkeling is in een kaartmodel typologisch weergegeven. Behalve de oude kern (de vestingstad) zijn op de kaart aangegeven:

- Algemeen stedelijk ingerichte gebieden; 't Zand en De Muntel, gebieden met een gemengde of typische woonfunctie, planmatig ontwikkeld en met een aaneengesloten bebouwing die vaak complex-matig van karakter is. De wijken zijn voorzien van een eenvoudig stratenpatroon, de panden hebben over het algemeen geen voortuinen. Ook de uitbreidingswijken De Bossche Pad, de Hinthamerpoort en het vooroorlogse deel van De Graafsewijk

- Algemeen niet-stedelijk ingerichte gebieden; met een gemengde- of woonfunctie, eenvoudig stratenpatroon, weinig aaneengesloten, niet complexmatige bebouwing, veelal voorzien van voortuinen. De vooroorlogse delen van De Vliert, Maastrichtseweg en Het Hinthamerpark vallen onder deze categorie.

- Villagebieden; wijken met een woonfunctie, planmatig ontwikkeld met een stratenpatroon dat bijzondere vorm- of patroonkenmerken heeft, groene straten met voornamelijk vrijstaande bebouwing, voorzien van voortuinen; De Vughterpoort en het gebied van bijzondere waarde Baselaarstraat e.o.

- Groene gebieden; de omstreeks 1860 aangelegde Algemene Begraafplaats bij Orthen, het Baselaarspark op de plaats van de deels geslechte wallen in het zuid-oosten van de stad, inclusief overige bastions en Casinotuin, en De Ijzeren Vrouw met het Prins Hendrikpark, gelegen tegen de Muntel.

- Industriegebieden; gebieden waarvan de inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of specifieke functie tot stand is gekomen en is afgestemd industrie, bedrijvigheid, handel en verkeer; het Veemarktkwartier met haven en aangrenzend spooremplacement.

6.2. Beschrijving van de 'gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde'.

In de gemeente den Bosch zijn verschillende gebieden die in de periode die het M.I.P. beslaat (1850-1940) ontstaan zijn en een bijzondere stedebouwkundige kwaliteit hebben. Deze intrinsieke stedebouwkundige waarde van het gebied kan nog worden vermeerderd door de aanwezigheid van bepaalde architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten. Daarnaast speelt de stedebouwkundige betekenis voor de omgeving een rol. Is de gaafheid en zeldzaamheid van deze verschillende kwaliteiten hoog, dan wordt gesproken over een 'gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde'. In Den Bosch treft men een zestal van deze gebieden aan, te weten;

1. Esplanade

Algemene karakteristiek
Het gebied omvat een kleine woon-industriewijk uit 1876-1900, gerealiseerd aan de rand van de middeleeuwse stad, ter plaatse van een in de zeventiende eeuw ten behoeve van het schootsveld van de Citadel geruimde middeleeuwse woonwijk. De wijk bestaat uit twee gesloten bouwblokken (direct aan de straat) aan weerszijden van de Van Tuldenstraat, ingeklemd door de middeleeuwse haven, de Zuid-Willemsvaart en de Jan Heinsstraat. De bebouwing kwam door particulier initiatief tot stand en bestaat langs de Handelskade en Zuid-Willemsvaart voornamelijk uit tweelaags bedrijven en pakhuizen, terwijl elders hoofdzakelijk herenhuizen werden gebouwd. Het gebied ligt binnen het beschermde stadsgezicht.
Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
De stedebouwkundige kwaliteit wordt voornamelijk bepaald door de gesloten blokken bebouwing met hoekaccenten (vaak in de vorm van afgeronde gevels) die aan de relatief smalle straten gelegen zijn. Het stratenpatroon is geheel aangepast aan de vorm van het voormalige schootsveld. De compacte bouw geeft de indruk van een vrij besloten ruimte. Aan de zijde van haven en kanaal zijn de wanden gesloten, waardoor de ruimte (met kaden) hier ten volle benut kan worden.

Historische betekenis
De wijk is een voorbeeld van een laat-negentiende-eeuwse invulling van de door de Vestingwet (1874) overbodig geworden militaire structuur, en een van de laatste voorbeelden in de binnenstad van min of meer spontane stedebouw door particulier initiatief.
Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
De wijk sluit in plattegrond en percelering min of meer aan bij de middeleeuwse stadswijk direct ten zuiden. Daarnaast sluit de gemengde bebouwing van woonhuizen en bedrijfsruimten ook functioneel aan bij de middeleeuwse havenwijken. De wijk dient als buffer tussen de grootschalige recente ontwikkelingen langs de Zuid-Willemsvaart en de middeleeuwse haven.
Gaafheid
De stedebouwkundige structuur van het gebied is sinds de aanleg in de negentiende eeuw ongewijzigd gebleven. Enkele oudere gebouwen zijn vervangen door nieuwe. Het merendeel van de panden verkeert in goede staat.
Zeldzaamheid
In de wijk staat een relatief groot aantal industriële panden, zowel langs de Zuid-Willemsvaart als langs de middeleeuwse haven. Het gebied is daardoor uniek in de binnenstad.

2. Papenhulst en omgeving

Algemene karakteristiek
Langs de oudere straten ten zuid-oosten van de Sint Jan is na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie een compacte bebouwing ontstaan die nagenoeg volledig wordt ingenomen door Rooms-katholieke bebouwing van religie en sociale zorg. De verschillende kloosters, scholen en gasthuizen zijn alle tot stand gekomen in de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw. Verschillende van de gebouwen, vooral de kloosters, hebben vanaf 1960 een nieuwe functie gekregen, doch de karakteristieke aanblik van het gebied is daardoor niet verloren gegaan. Het gebied ligt binnen het beschermde stadsgezicht.
Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
De drie- en vierlaags bebouwing is over het algemeen zeer breed, een effect dat nog versterkt wordt door de relatieve engte van de straten. De compacte bouw geeft de indruk van een besloten ruimte, terwijl de rooilijn van de gevels speciaal aan de oostzijde van de Papenhulst toch verspringt. Interessant zijn ook de in alle gevallen achter de bebouwing gesitueerde kloosterkapellen.
Historische betekenis
Het gebied is van grote betekenis voor zowel de religieuze als de stedelijke geschiedenis van de stad. Het betreft een zeer goed en vroeg voorbeeld van de snelle opkomst van de katholieke klooster- en instituutsbebouwing rond een kathedrale kerk, ten gevolge van de snelle emancipatie van het katholieke bevolkingsdeel in het zuiden van het land.
Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
Het gebied maakt deel uit van een groter complex met dergelijke bebouwing. Men denke o.a. aan de Sint Jan en annexen, het Bisschoppelijk Paleis aan de Parade en de klooster- en schoolbebouwing aan de Sint Josephstraat.Behalve aan de noordzijde (waar de Clarastraat uitkomt in de Hinthamerstraat) grenst zowel aan de westelijke als aan de zuidelijke zijde een open ruimte aan het gebied (resp. de Parade en Casinotuin-Zuiderpark). Aan de oostelijke zijde wordt het gebied afgesloten door de Binnendieze.
Gaafheid
De gaafheid van de bebouwing in de straten is zeer groot.
Zeldzaamheid
De bebouwing op zich is in de meeste gevallen niet zeldzaam, maar in een dergelijke samenhang is het gebied uniek in Den Bosch en waarschijnlijk in geheel Nederland.

3. Het Zand

Algemene karakteristiek
Het Zand is de oudste uibreiding van Den Bosch buiten de voormalige middeleeuwse vestingwallen en ligt ingekneld tussen de spoorlijnen en de oude stad. In de wijk zijn op particulier initiatief aan een door de gemeente bepaald stratenplan woonhuizen voor de beter gesitueerden gebouwd. In de wijk vindt men ook her en der industriële vestigingen en woonhuizen voor de minder gesitueerden. Een deel van het gebied (de Stationsweg) ligt binnen het beschermde stadsgezicht.
Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
Van groot belang is het samenspel tussen stratenplan en architectuur. Het boulevard-achtige karakter van het eerste, verkregen door de aanleg van brede, met veel groen beplante wegen, onderbroken door op ingenieuze wijze vormgegeven

pleinen, wordt benadrukt door de vaak rijk gedetaileerde architectuur. De gesloten bouwblokken, direct aan de straat geplaatst, hebben opvallende hoekoplossingen, waardoor het hiërarchische karakter van het stratenpatroon sterk benadrukt wordt. De kwaliteit en rijkdom van de architectuur neemt snel af naarmate men meer van de hoofdwegen verwijderd raakt.
Historische betekenis
Van belang is dat het hier de oudste uitbreiding van 's-Hertogenbosch betreft. De wijk had als het ware een overloopfunctie voor de oude stad. De wijk is in stedebouwkundig-hisorisch opzicht bovendien een van de belangrijkste stationswijken in het land.
Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
Door het doorbreken van de middeleeuwse bebouwingswand bij de Vismarkt en de aansluiting van de Visstraat op de Stationsweg is bij de aanleg van de wijk een interessante aansluiting op de bestaande stedelijke ruimte verkregen, waarbij het eigen karakter van de wijk geheel bewaard bleef. De wijk staat duidelijk op zichzelf, mede door de aanwezigheid van de spoorlijn.
Gaafheid
Door oorlogsschade en sloopwerkzaamheden hebben bepaalde delen van de wijk hun oude karakter verloren (zie Lombok), maar in het geheel kan gesteld worden dat de stedebouwkundige structuur en ook de bebouwing langs de hoofdstraten nog zeer gaaf is. Een deel van de groenvoorzieningen is door maatregelen t.g.v. het autoverkeer verloren gegaan.
Zeldzaamheid
De wijk Het Zand is een typisch voorbeeld van een grote stationswijk, met een gave stedebouwkundige structuur en een dito bebouwing en is in die hoedanigheid zeldzaam, ook buiten de provincie.

4. De Muntel

Algemene karakteristiek
Deze woonwijk direct ten noorden van de oude stad is na Het Zand de oudste uitbreiding van Den Bosch. De functie is voornamelijk wonen, speciaal gericht op de middenklasse. Daarnaast staan in de wijk een aantal scholen. De gemeente verzorgde het opspuiten van de grond, terwijl particuliere woningbouwverenigingen vanaf 1920 in de wijk hebben gebouwd.
Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
Van belang is het gevarieerde stratenpatroon. De hoofdstraten hebben meestal een geknikt tracé en komen uit op het centrale plein, waar de voorzieningen geconcentreerd zijn. De architectuur benadrukt het belang van de hoofdstraten; zowel aan deze wegen alsmede aan de randen van de wijk zijn de hoogste -meergezins- woningen opgetrokken. Door deze aanpak ontstaat geen monotoon geheel, ondanks het gegeven dat slechts voor één bepaalde groep inwoners werd gebouwd.
Historische betekenis
Belangrijk is dat in de wijk voor het eerst op grote schaal door woningbouwverenigingen werd gebouwd. Ook het gegeven dat door deze aanpak in delen van de wijk uitsluitend bepaalde groepen woonden (P.T.T. ambtenaren, grote katholieke gezinnen etc.) is opmerkelijk.
Stedebouwkundige betekenis in ruimere zin
De wijk vormt als het ware een eiland op zichzelf, hetgeen in de oorspronkelijke plannen ook zo bedoeld is. Het toenmalige gesloten karakter is door de latere ontwikkelingen (o.a. aanleg De Vliert) niet verstoord. Van belang is de relatie met de IJzeren Vrouw.
Gaafheid
Als geheel is de wijk nog zeer gaaf, ondanks de afbraak van de R.K. kerk, die het centrum van de wijk vormde. Veel van de woonhuizen zijn gerenoveerd, zonder dat het karakter van de gesloten woonblokken zeer werd aangetast.
Zeldzaamheid
De Muntel is van belang door het interessante stedebouwkundige plan en de aanwezigheid van relatief rijk uitgevoerde architectuur, gebouwd voor en door de middenklasse. In deze hoedanigheid is het gebied uniek voor de stad Den Bosch en zeldzaam in Brabant.

5. De Vughterpoort

Algemene karakteristiek
'Plan X' is een woonwijk (met uitsluitend woonhuizen) voor de beter gesitueerden, aangelegd omstreeks 1935 aan de rand van het Bossche Broek, met veel vrijstaande villa's en groen. De wijk wordt doorsneden door de Vughterweg.

Intrinsieke stedebouwkundige betekenis
Van belang is de opbouw van de wijk; de kleinschalige en gevarieerde bebouwing is aan de zijde van het spoor (waar de 'goedkopere' huizen staan) lineair opgetrokken, terwijl de overige villabebouwing concentrisch rond het aan de Vughterweg gelegen plantsoen is opgesteld.
Historische betekenis
De gemeente heeft sinds het begin van de twintigste eeuw de wens gehad tot de bouw van woonwijken voor beter gesituteerden, om de migratie van deze bevolkingsgroepen naar met name Vught af te stoppen. Daar de plannen voor de aanleg van een villawijk in het Bossche Broek moeilijkheden opleverden, heeft men tot de aanleg van deze wijk besloten.
Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
De wijk ligt als een eiland ten opzichte van de bestaande stedelijke ruimte, ingesloten door poldergebied, spoorlijn en Afwateringskanaal van 's-Hertogenbosch naar Drongelen.
Gaafheid
De Vughterpoort is zowel in aanleg als in bebouwing nog geheel gaaf. Door de toegenomen drukte op de Vughterweg wordt de oude, landelijke sfeer in de wijk verstoord.
Zeldzaamheid
Binnen de stad Den Bosch is het voorkomen van een dergelijke, ruim opgezette wijk uit deze periode zeldzaam.

6. Hekellaan-Baselaarstraat en omgeving.

Algemene karakteristiek
Deze kleine villawijk werd omstreeks 1925-1930 aangelegd op tot dan toe niet bebouwde gronden binnen de voormalige vestingstad. De wijk bestaat uit veel vrijstaande villa's met groen, terwijl aan de randen de bebouwing meer aaneengesloten en hoger is.
Historische betekenis
De situering van de gronden aan de rand van het Baselaarspark was er oorzaak van dat de gemeente de gronden bestemde voor villabouw; er was een chronisch gebrek aan deze categorie bebouwing in de stad.
Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
Het lint met villabebouwing langs de Hekellaan sluit op harmonische wijze aan op het (buiten het gebied gelegen) Baselaarpark; door de relatief lage ligging van dit park ten opzichte van de voormalige wallen zijn de huizen vanuit het park goed te zien, en vice-versa. Aan de westelijke zijde sluit de villabebouwing via een meer stedelijke bebouwing uit ca. 1920 (St. Jacobshofje, westelijke gevelwand Bethanistraat) aan op de oude stadskern. Ten noorden liggen de deels naoorlogse gebouwen van Reinier van Arkel en Anthoniegaarde.
Gaafheid
De villawijk is als geheel nog gaaf, ook de groenstructuur is intact. Door het toegenomen verkeer over de Hekellaan is de park-achtige sfeer aan de rand van de wijk verloren gegaan.
Zeldzaamheid
In Nederland is een dergelijk late en gave bebouwing van middeleeuwse wallen (en de directe omgeving) zeldzaam.

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen

7.1 Woonhuizen

In Den Bosch treft men woonhuizen aan die tot de oudste van Zuid-Nederland behoren. Het voorbeeld bij uitstek is Huize de Moriaan aan de Markt, nu in gebruik bij de V.V.V. Dit van oorsprong dertiende eeuwse pand is in de jaren zestig gerestaureerd. Er zijn voorts enkele veertiende-eeuwse en vele vijftiende-eeuwse huizen binnen de stadswallen.
Daarnaast bezit de binnenstad van Den Bosch vele historische woonhuizen die dateren uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw en vaak later van nieuwe gevels werden voorzien. Zo verkleurde het stadsbeeld van rode baksteen naar lichte pleister. Het valt buiten het bestek van deze inleiding daar nader op in te gaan. Hier worden de voornaamste stijlvoorbeelden uit de periode 1850-1940 besproken.
Bij de onderstaande beschreven objecten dient men te bedenken, dat het een keuze uit een grote hoeveelheid betreft.

Empire, Neo-Classicisme en Eclecticisme
De Bossche binnenstad wordt gedomineerd door gepleisterde panden met een lijstgevel. Achter deze gevels verbergen zich oudere, vaak middeleeuwse huizen. Veelal is de vorm van het dak, meestal een zadeldak of zadeldak met eindschild haaks op de straat, het enige dat die oude oorsprong van buitenaf zichtbaar maakt. Dit geveltype is aanwijsbaar vanaf de late achttiende eeuw en blijft bestaan tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw. De vensters zijn aanvankelijk voorzien van wisseldorpelklosjes, onder meer versierd met druppen. De bovenlichten zijn veelvuldig voorzien van waaierzwikken. Het fries kan een rechte lijst zijn, maar is in de eerste tijd vaak voorzien van een grote of kleinere tandlijst. Deze huizen treft men met name aan in de Hinthamerstraat, de Peperstraat en de Vughterstraat. Voorbeelden zijn Hinthamerstraat 148 en 176-178. Het laatste pand beschikt over een groot koetshuis ter rechterzijde. Peperstraat 6 uit ca. 1840 en 14 met goed geproportioneerde gevel uit 1846, zijn eveneens zeer markant. Het laatste pand is een schepping van de Brusselse architect H. Partoes.
Er is in de loop van de eeuw een verschuiving te zien van het strakke ongedecoreerde pand naar een veel uitbundiger eeclectische vorm. De vensters zijn hierbij voorzien van ronde schouders, kuiven, variaties op de venstervormen en een sierlijst in het fries. Een voorbeeld van zo'n huis met romaniserende vensters in de topgevel vindt men aan de Zuid-Willemsvaart 258-260. In de binnenstad ziet men vanaf ca. 1870 ook een mezzaninoverdieping. Voorbeelden van dergelijke panden, waarbij de vensters zijn voorzien van ronde schouders zijn Hinthamerstraat 78 en 80.
Het toepassen van gietijzer leidde tot diverse vormen van decoratie. Bij enkele panden, zoals aan de Markt 59, ziet men een balkon over de volle breedte, ondersteund door kunststenen engeltjes als consoles. Ook worden er raamhekjes van gemaakt.
Uiteindelijk gaat men over op het gedeeltelijk pleisteren. Hierbij worden de hoeken, de centrale deurpartij en het fries geaccentueerd en gedecoreerd, zoals bij het herenhuis aan de Zuid-Willemsvaart 6.
Bij het geheel of gedeeltelijk gepleisterde blok woonhuizen heeft men een voorkeur voor de brede afgeronde hoek. Dit is onder meer te zien aan de Zuid-Willemsvaart 1-11. Het Eclectische lijstgevelpand zal na ca. 1880 langzamerhand plaats maken voor een sobere Neo-Renaissance versie.

Neo-Gotiek
Tegelijkertijd met het gepleisterde eclecticisme kwam met name in Den Bosch de neo-gotiek in zwang. Deze stijl werd voor 1850 nog voor woonhuizen gebruikt, later echter vrijwel uitsluitend voor kerken. Een goed voorbeeld van een dergelijk neo-gotisch woonhuis uit ca. 1840 is te vinden aan de Verwerstraat 11. Zowel de ijzeren bovenlichten, de deurpanelen als de decoratie van de gevel bestaan uit gecombineerde vierpasmotieven.

Neo-Renaissance en neo-Barok
De Neo-Renaissance leende zich veel meer tot decoratieve verwerking en domineert met het Eclecticisme vele straten in de stad.
Aan de Brede Haven 5 staat een markant hoog pand met een topgevel met voluten uit 1889. Het pand is rijk versierd met diamantkoppen, leeuwekoppen en schelpvormen. Aan de Zuid-Willemsvaart 193-199 staat een groot pand met dubbele trapgevel en siersmeedwerk op de nok. De gevel is geheel voorzien van grote ruitpatronen in een afstekende kleur baksteen. Een merkwaardig pand met lijstgevel, vierlaags en zes traveeën breed, is te vinden aan de Pensmarkt 22-24. Gevel en fries zijn gedecoreerd met drukke afstekende baksteenmotieven en de vensters hebben per verdieping verschillende bogen. Oliemolensingel 1-3 met de grote stenen voluten balanceert tussen Neo-Renaissance en Neo-Barok. Dergelijke

panden die als eenling afsteken bij de omringende bebouwing behoren tot de uitzonderingen: meestal is de stijl slechts aanwijsbaar in het gebruik van gepleisterde speklagen en segmentboogjes boven vensters en deuren.
Opvallend is de voorkeur voor het decoreren van dakkapellen met allerlei soorten pironnen. Deze kunnen bestaan uit sierlijk ijzersmeedwerk, zink of terracotta. Waar deze decoratie samenkomt met de torens van grote religieuze bouwwerken, zoals bij de huizen aan de Sint Janssingel, betekent dit een wederzijdse versterking.
Een wijk die rijk is aan Neo-Renaissance bebouwing is Het Zand. In de minder belangrijke tussenstraten en achterstraten vindt men de meest eenvoudige decoratie, zoals in de St. Lucasstraat. Langs de doorgaande wegen, zoals de Stationsweg en de Koninginnenlaan, treft men grote herenhuizen met weelderige en diverse decoratie, waarbij de Neo-Renaissance overhelt naar de Neo-Barok. Meer nog dan bij de kleinere straten zijn de hoekpartijen hier nadrukkelijk geaccentueerd door middel van torentjes en erkers. Dit is heel duidelijk te zien bij het pand Stationsweg 33-35 uit 1899 van A.J. van Kempen. Veel eenvoudiger zijn de door P. Th. Stornebrink in 1900 ontworpen 'militaire woningen' aan de Mayweg, die overigens ook hoektorentjes hebben.

Chaletstijl
Achter de eigenlijke Parklaan bevindt zich op de nummers 14A- 20 het Tilmanshofje uit de late negentiende eeuw. Het geheel heeft een langwerpige U-vormige opzet. De dakoverstekken zijn voorzien van verfijnd snijwerk. Een ander woonhuis uit deze periode is Zuid-Willemsvaart 566-568.
De topgevels van het hoekpand aan de Oranje Nassaulaan 2 zijn naar ontwerp van A.J. Hurkens eveneens voorzien van uitkragende daklijsten en makelaars van gesneden houtwerk. Nog markanter is het hoekpand aan de Van der Does de Willeboissingel 6 uit 1896. Dit pand van architect P.Th. Stornebrink beschikt over een bijzondere houten erker in Chaletstijl.

Overige negentiende eeuwse panden
Er zijn naast de genoemde stijlen veel huizen die niet direct tot deze stijlgroepen behoren, omdat architecten of opdrachtgevers hun eigen ideeën aanhielden. Tot de merkwaardigste panden behoort het huis aan de Verwerstraat 78, dat talloze stijlen in zich lijkt te verenigen.
Er zijn ook villa's met uiteenlopende stijlvormen aanleunen. Dit is bijvoorbeeld de tot restaurant verbouwde Villa Illusio aan het Wilhelminaplein 1. Deze fabrikantenvilla voor de familie Rouppe van der Voort heeft onder meer kenmerken van de landelijke Engelse stijl.

Jugendstil
Er zijn in Den Bosch weinig woonhuizen aan te wijzen die volledig tot deze stijlrichting behoren. Een zeer gaaf voorbeeld vindt men aan de Vughterstraat 219 uit 1907. Het huis is opgetrokken uit diverse kleuren verblendsteen en voorzien van randjes met Bricornastenen. Al het kozijnwerk is voorzien van geprofileerd gesneden stijlen en de hardstenen lateien zijn bewerkt met verdiepte geometrische decoraties.
Aan de Verwerstraat 76 vindt men een opvallend pand uit 1900, waarbij de gerende muren op de eerste verdieping een perspectivische verdraaiing teweeg brengen.
In de wijk Het Zand vindt men enkele blokken woonhuizen die tot deze stijl behoren, bijvoorbeeld het blok aan de Oranje Nassaulaan 11-19 uit 1903. Deze huizen naar ontwerp van M. Heestermans zijn opgetrokken in kalkzandsteen.
Deze architect bouwde in hetzelfde jaar de speelsere panden Oranje Nassaulaan 19-21. Een ander blok is te vinden aan het Brugplein 3-6 uit 1907 door F.J.H. Pastoor met hoefijzerboogvormige ingang. Het markantste huis is gebouwd door Julien Dony en bevindt zich aan de Stationsweg 2. Het mist helaas sinds enkele jaren de vlindervormige luifel boven de entree.

Amsterdamse School en Art Deco
In Den Bosch treft men een aantal bijzondere voorbeelden aan van deze stijl. Aan de Smalle Haven 135-139A staat een hoog pand met een paraboolgevel en opvallende erker, gebouwd in 1926 door civiel ingenieur A. Aronsohn.
Aan de Parklaan 1-4 staat een rij huizen met verticaal gemetselde tuile du Nordpannen, uitkragende laddervensters en driekwart ronde torenvormige erkers met glas-in-lood.
Bij de volkswoningbouw, zoals die vanaf de jaren twintig verrees in De Muntel, is de stijl te herkennen aan details bij de poortgebouwen, zoals bij de Pelssingel door de getrapte keperboog en de belettering.
Daarnaast zijn er vele panden en villa's die een minder uitbundige vorm van Amsterdamse School representeren, zoals aan de Koningsweg 10-12.

Zakelijkheid en Delftse School
Er zijn in Den Bosch zowel panden aan te wijzen met een meer traditionele inslag, die opgetrokken zijn uit baksteen, als de strak gevormde en gepleisterde variant. De eerste vorm overheerst het beeld.

Zakelijk is het woningblok met baksteenornament dat H.W. Valk in 1922 bouwde aan het Emmaplein 6-22. Dit geldt ook voor het woningcomplex aan de Korte en Lange Tuinstraat van R.J. Keijzer. Enkele villa's behoren door hun vormgeving overtuigend tot de Zakelijke richting. Dat is bijvoorbeeld het geval met de baksteen villa "De terp" aan de Oude Vlijmenseweg 5. Citadellaan 24 is een zeldzaam en gaaf voorbeeld van een wit gepleisterde grote villa in Zakelijke stijl, bekend onder de naam het Witte Huis.
In de jaren dertig werden er zeer veel sobere degelijke woningen gebouwd. Er is een minimum aan decoratie, het zijn de bouwmassa's zelf die spreken, geaccentueerd door erkers met afgeschuinde zijden. Dit soort woningen werden meestal complexgewijze opgetrokken als middenstandswoningen en dubbele villa's. Behalve aan rechte straten treft men deze huizen in de vorm van een hofje. Een voorbeeld hiervan zijn de huizen Parklaan 5-11 rond een plantsoentje. Dit soort huizen, maar dan groter, is ook gebouwd rond het ellipsvormige plein aan de Kamperfoeliestraat. Aan weerskanten van de Vughterweg is een halfcirkelvormige aanleg, met grote villa's langs de Willem van Oranjelaan en kleinere huizen aan de overzijde. Toch zijn de meeste van deze huizen of blokken niet geheel zonder decoratie. Bij de villa's treft men regelmatig kleine terracotta panelen aan, die de naam illustreren, zoals 't Meezennestje aan de Hekellaan 50. Zeer opvallend is de villa Vughterweg 74, welke H.W. Valk voor zichzelf bouwde en waar het traditionalisme omslaat in neo-medievalisme.
Een gaaf voorbeeld van de decoratieve richting van de Delftse School met terracotta paneeltjes is ook te vinden aan Achter het Verguld Harnas 9-15 en Achter het Wild Varken 1-7.
Veel huizen hebben kenmerken van Zakelijkheid en Delftse School. Een stedebouwkundig geheel dat meer tot de laatste richting behoort zijn de huizen aan de Cavaleriestraat, De Trienentraai uit 1937-1938, de nummers 1-5 en 2-8. De bouwmassa's zijn hier speelser van opzet en zijn voorzien van details als houten bloembakken en verschillende formaten vensters met roedenverdeling.

Wederopbouw
De Tweede Wereldoorlog bracht de nodige verwoestingen met zich mee. In een aantal gevallen werd de opengevallen plek bebouwd met een huis, dat zich voegde naar de nog bestaande woningen. Een fraai voorbeeld hiervan vindt men aan de Van Sasse van IJsseltstraat 3, een grote villa uit 1951.

Bossche School
Vanaf 1947 werd er in het Bossche Kruithuis door Dom van der Laan en C. Pouderoyen een cursus voor kerkelijke architectuur gegeven, waarbij de verhoudingen van de vroeg-christelijke kerken het uitgangspunt vormden. Kenmerkend voor deze stijl, die zich in Noord-Brabant verspreidde, zijn de specifieke ruimtewerking en de gevoelige proportionering, onder meer tot uiting komend in diepe dagkanten bij rechte hoge vensters, strakke baksteen muurvlakken en evenwicht tussen horizontale en verticale elementen. Er is een concentratie van gebouwen in deze sobere stijl aan de Pettelaarseweg met markante villa's waaronder op no. 1 een witgeschilderde op haast Palladiaanse centraliserende plattegrond. Het Plan Zuid, de grote wijk aan weerszijden van de Pettelaarseweg is in de jaren vijftig bebouwd met vele flatwoningen en rijtjes eengezinswoningen in de trant van de Bossche School.

Overige twintigste-eeuwse panden
Veel woningen zijn niet direct met een specifieke stijlopvatting te verbinden, maar individueel ofals blok van belang. Markant is het pand Roodenburg aan de Markt 73. Dit van oorsprong dertiende eeuwse pand werd in 1910 geheel nieuw opgetrokken in een stijl die verwant is aan Um 1800. Het herenhuis aan de Peperstraat 10 behoort geheel tot deze richting. Er is ook een aantal opmerkelijke villa's dat zich aan een eigenlijke stijlbeschrijving onttrekt. Dit is bijvoorbeeld het geval met de villa aan de Van der Does de Willeboissingel 13 uit 1910. Naast de eenvoudige hoofdvorm zijn de balkons en de entree voorzien van uitbundige guirlandes. Sommige villa's dragen sterk het stempel van de architect of opdrachtgever. Opvallend voorbeeld is de villa aan het Julianaplein 10 uit 1908 van K.P.C. de Bazel. Veel soberder is daarentegen de villa naar ontwerp van architect J. Bedaux aan de Van der Does de Willeboissingel 13 A.
De stad kent diverse hofjes-achtige ontwikkelingen. De Korte Waterstraat wordt afgesloten door een centrale woning boven een poort met hoekhuizen in dezelfde rijke stijl met zandsteen blokken en ornamenten. Dit blok werd volgens een gevelsteen gebouwd in 1916. Een ander gaaf hofje is het gesloten langwerpige Sint Jacobshof uit ca. 1920. De smalle toelopende entree en de glazen bouwstenen hebben de sfeer van de Amsterdamse School.
Als apart type wordt de dienstwoning genoemd.
Twee laat achttiende eeuwse dienstwoningen flankeren de entree van het voormalige Gouvernement aan de Verwerstraat 41. De karakteristieke huizen, waarvan er één een koetshuis herbergt, zijn rond 1930 sterk verbouwd. Aan de Oliemolensingel 2, bij de Boombrug, staat er dienstwoning met afgeschuinde hoek, ten behoeven van de passerende tram. Een gaaf spoorwegwachtershuisje vindt men aan de Deutersestraat 25. Het is gelegen aan het opgebroken traject van de Langstraat-

spoorlijn. Een rijtje dienstwoningen van de marechaussée ligt aan de Vughterweg 53-67. Deze zullen rond 1910 zijn gebouwd.
Te Empel vindt men een sluiswachtershuis uit ca. 1900 aan de Graaf van Solmsweg 12. Op nummer 14-16 van dezelfde straat staat nog een dienstwoning van de Rijkswaterstaat, behorende bij de sluis van Henriëttewaard. Uit ca. 1910 dateert het veerhuis op nummer 18. Dit huis heeft kenmerken van de Chaletstijl.
Een sluiswachtershuis in de stijl van de Delftse School ligt langs de Zuid-Willemsvaart, op nummer 35.

7.2 Boerderijen

In het buitengebied bevinden zich diverse boerderijtypen. Bijzonder zijn de boerderijen op huisterpen of pollen in Deuteren. Men wierp deze heuvels op om zich tegen overstromingen in het laaggelegen land te beschermen. Een voorbeeld van zo'n langgevelboerderij vindt men aan de Vlijmenseweg 1. Deze boerderij aan de doorgaande weg was tevens café. Er zijn weinig oude boerderijen meer over. Mogelijk laat achttiende-eeuws zijn de kortgevelboerderij De Terp 2 en de kruk boerderij Gewande 13. Een door jaartalankers in 1839 gedateerde boerderij ligt aan de Gravin Helenastraat 2.
In de periode rond 1860-1870 werden er diverse kortgevelboerderijen gebouwd die zijn voorzien van een ingezwenkte lijstgevel, zoals Krommenhoek 13.
Na 1900 werden er diverse rijke hereboerderijen gebouwd, zoals die aan de Empelsedijk 15.
Opvallend is het grote aantal Wederopbouwboerderijen. Deze werden na de Tweede Wereldoorlog gebouwd ter vervanging van verloren gegane ruimten. Dit zijn meestal sobere kort- of langgevelboerderijen, zoals die aan het Driekoningenplein 4. Een uitzondering vormt de kop-hals-rompboerderij aan de Graaf van Solmsweg 97.

7.3 Industriële gebouwen

In eerste instantie werden de gebouwen met een industrieel doel in de binnenstad neergezet. De oudste voorbeelden vindt men in de wijk Uilenburg, kleine pakhuizen en fabrieken. De vormgeving van deze gebouwen, zoals de sigarenfabriek, nu discotheek, aan de Visstraat 2, was meestal uiterst eenvoudig. Van iets latere datum zijn de pakhuizen aan de haven, zoals Smalle Haven 193-195 uit 1871, op nummer 199-213 uit 1877. Er zijn talloze fabriekjes en gebouwen voor ambacht en nijverheid geweest, waarvan de functie pas na literatuurstudie of mondelinge overlevering duidelijk wordt, zoals de voormalige kaasmakerij uit 1886 in Eclecticistische stijl aan de Vughterstraat 193-197. Aan de Zuid-Willemsvaart 145 staat een pand met oudere kern, dat mogelijk in gebruik was bij een hoefsmid. De vleugeldeuren uit ca. 1890 zijn voorzien van gietijzeren deurroosters met daarin opgenomen twee paardehoofden. Geschilderde teksten op ramen of muren geven uitkomst bij andere fabriekjes.
Afhankelijk van de functie, verdwijnt de soberheid soms in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Een van de rijkste gebouwen is wel het voormalige atelier met woonhuis van de beeldhouwer H. van der Geld aan de Oude Dieze 4-6. De kundigheid van de meester wordt treffend gedemonstreerd aan het beeldhouwwerk in de boogtrommels. Hierin is zijn zinspreuk met verbeeldingen van schilderkunst, beeldhouwkunst en architectuur. Er zijn diverse kasteelachtige elementen aanwijsbaar bij industriële gebouwen. Zeer markant is de kloeke vierkante watertoren aan het Hinthamereinde. Deze hoge gekanteelde toren uit 1885-86 is gebouwd naar een ontwerp van J. Kalff. Bij de hoofdingang van dit op een donjon gelijkende bouwwerk is een kleurrijk stadswapen aangebracht in Lave emaillee: een ook aan het Rijksmuseum toegepaste wijze van beschildering op lava. Het is gesigneerd door Mr. Gillet, Paris, 1887. De toren heeft nu een woonfunctie gekregen.
Langs het spoor staat de vroegere sigarenfabriek van Goulmy en Baar. Dit gebouw op de hoek van de Boschveldweg en Boschdijkstraat is in 1897 gebouwd naar ontwerp van P. Th. Stornebrink. Het interieur, thans expositieruimte, is belangwekkend vanwege de ijzeren steunconstructies.

Aan de Dieze is het bedrijf van Koudijs-Wouda gevestigd, aan de Buitendijkstraat. Het blokvormige hoofdgebouw heeft een torenopbouw met zadeldak. Het is in 1908 gebouwd door F.C. de Beer.
De Koninklijke Machinefabriek Grasso is in 1911 gebouwd door dezelfde architect. Het reusachtige beeldbepalende complex is gesitueerd aan de Parallelweg 27, evenwijdig aan het spoor. De stijl van het geheel valt als Overgangsstijl te kenschetsen. Het bestaat uit een markant kantoor met een hoog tentdak. Het kantoor is geheel vormgegeven om de centrale hoge ontvangsthal, waarvan het hoge tongewelf doorloopt tot in de zolder. Er bevinden zich glas-in-loodramen uit de jaren vijftig van Marius de Leeuw. Het dak bestaat uit een zeer zware houten constructie. De fabriekshallen zijn daarentegen uitgerust met een stalen vakwerk-overkapping.

De Brabanthallen zijn in 1934 gebouwd naar ontwerp van P.H. van Kessel en hebben achter de betorende frontgebouwen runder- en biggenhallen met houten boogspanten. Het meest opvallend is de rechthoekige toren met wijzerplaat en naaldspits op bol. De hallen waren zeer hygiënisch ingericht en het terrein bij de Dieze is ruim van opzet.
Belangrijke naoorlogse fabrieksgebouwen zijn op verschillende plaatsen te vinden. Genoemd moet worden de vroegere schoenenfabriek aan de Orthenseweg 80. Het gebouw uit ca. 1950 is voorzien van segmentvormige tympanons met toepasselijke decoratie. De grote entreehal is nog in de oorspronkelijke vorm bewaard gebleven.
Een ander markant element is de open betonnen watertoren van de Michelinfabriek. Deze is te vinden aan de Oude Vlijmenseweg 208.

7.4 Openbare gebouwen

Het oude station uit 1893-1896 van Ed. Cuypers werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Desondanks zijn de achterwand en een paviljoen nog behouden in het met afbraak bedreigde gebouw uit 1952-1953 door S. van Ravesteyn. Dit gebouw is zowel in- als uitwendig versierd met divers beeldhouwwerk van J.W. Uiterwaal en sluit in silhouet aan op de bewogen gevellijn van de omgeving. Voor het station staan een rijk bewerkte gietijzeren vlaggemast en twee grote wapendragende leeuwen uit 1898. De dubbele perronoverkappingen uit 1894 zijn ook bewaard gebleven en is ontworpen door G.W. van Heukelom. Het ijzer van de vakwerkspanten is geleverd door Begemann uit Helmond.
Ook vindt men aan de Veemarktweg een rechthoekige goederenloods uit 1868, die dertig jaar later werd verplaatst en is opgebouwd uit houten vakwerk en baksteen vulling. De kapconstructie kent stalen Polonceauspanten.

Enigszins afgelegen bleef het markante Neo-Romaanse gepleisterde gebouw van de Bank van Leening aan de Schilderstraat uit 1854 behouden. Het is een vrij groot gebouw en verschilt als zodanig van andere kantoren, die in de tweede helft van de negentiende eeuw veelal nog een kleinschalige opzet hebben.
Een gaaf kantoorpand is Choorstraat 14-16 uit 1884, het huidige Museum Slager. Het sectieltegeltableau boven de deuren *geeft aan, dat zich hier de Maatschappij van Brandverzekering voor het Koninkrijk der Nederlanden bevond.* Het Neo-Renaissancepand en het tableau dateren van een ingrijpende verbouwing van 1903.

Het voormalige Rijksarchief in Noord-Brabant treft men aan op de Waterstraat 20. Het is een Neo-Gotisch gebouw uit 1881-1889 van J. van Lokhorst met een uiterst belangwekkende ijzeren depotconstructie. Hiernaast staat het voormalige provinciale griffiegebouw uit 1898-1908 door dezelfde architect, met flamboyante entree en gave vergaderzalen van provinciale en gedeputeerde staten, beide met neorenaissance betimmeringen en wapenschilden.

Naast de gevangenis treft men aan de St. Jorisstraat 31 een kantoor (onderdeel van het Paleis van Justitie) uit ca. 1900 aan. Het is een gebouw met brede hoektorens, een middenrisaliet en opgetrokken in diverse kleuren baksteen, ontworpen door architect Metzelaar.
De stijl van het rond 1910 gebouwde bankgebouw aan het Klein Lombardje 2 is te karakteriseren als Um 1800. Een sterk overeenkomstig bankgebouw is ook te vinden aan de Gasselstraat 26-28.

In 1921 werd het kantoor van de Provinciale Noordbrabantse Electriciteits Maatschappij gebouwd. Het is ontworpen door de architecten K.C. Suyling, Van Teefelen en De Nijs.
De gevel is met pilasters geleed en gedecoreerd met natuursteen en tegelreliëfs. In 1951 kreeg de P.N.E.M. een nieuw en veel groter kantoor aan het Willemsplein naar ontwerp van C.H. de Bever, een strak vierlaags kantoor met een hoektoren met luiklok. Visstraat 41-43 is een markant op een hoek geplaatst kantoorpand in de strenge late stijl van de Amsterdamse School. Een gevelsteen toont de naam van de architect P.J.S. Pieters uit Amsterdam. De hoetoren doet vaag aan het late werk van H.P. Berlage denken.
Een ander opvallend kantoor op een straathoek is het in 1932 gebouwde belastingkantoor op Wolvenhoek 7 door P.H. van Kessel. Het gebouw heeft zowel stijlkenmerken van de Amsterdamse School als de Delftse School. Er is een gedeeltelijk uitkragende toren boven de entree gebouwd.
Het bankgebouw Hoge Steenweg 23-27 bestaat uit een drietal oudere woonhuizen, verbouwd naar ontwerp van H.W. Valk. Het rijk gedecoreerde gebouw uit 1937 roept door het ontwerp van topgevels met pinakels zowel herinneringen op aan middeleeuwse architectuur als aan de Delftse School.
Geerding ontwierp de nieuwe gevel voor het in de oorlog verwoeste Paleis van Justitie aan de Spinhuiswal 2 rond 1950. Aan de voorzijde is het voorzien van een aantal figuratieve reliëfs van Niel Steenbergen. De centrale trappenpartij in het interieur wordt verlicht door een groot glas-in-loodraam van Marius de Leeuw.

Scholen en weeshuizen
Aan de Hekellaan 4 staat de voormalige Rijks Hoogere Burgerschool uit 1905, voorzien van enig beeldhouwwerk.
De St. Aloysiusschool, een ontwerp van W. van Aalst, verrees in 1912 aan de St. Josephstraat. De school is een onderdeel van een groter complex van scholen en kapellen.
Aan de Boschveldweg 38 werd in 1915 naar ontwerp van W. van Aalst de St. Leonardusschool gebouwd, eenvoudig gedecoreerd met sierankers en geglazuurde speklagen.

In 1924 kwam naar ontwerp van Gemeentewerken de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht tot stand. De stijl van dit thans als H.T.S. in gebruik zijnde gebouw is Amsterdamse School. Het gebouw domineert het Kapelaan Koopmansplein op nummer 2.
Het Bureau Van Aalst tekende het scholencomplex aan de Pelssingel 31-33 uit 1924. Deze R.K. meisjesschool werd in 1929 vergroot door H.W. Valk. De achtergevel is gedecoreerd met een Mariabeeld. In 1927 bouwde de architect K.C. Suyling de school voor de "Maatschappij tot nut van 't Algemeen". De laddervensters en het hoge geknikte schilddak verwijzen naar de Amsterdamse School.
A.W. Beunis ontwierp de in 1931 gebouwde vroegere protestantse school aan de Moliusstraat 18. In datzelfde jaar werd de jongensschool aan de Jan Schöfferlaan 14-16 gebouwd door H.M. de Graaf.

Het voormalige Gereformeerd Burger Weeshuis aan de Parade 17-18 is rond 1870 gebouwd. Achter de brede gevel bevindt zich een interieur dat met trap en stucplafonds deels nog intact is.
Aan de Zuid-Willemsvaart 181 staan een een kleuterschool en weeshuis uit ca. 1920. De stijl en het materiaalgebruik wijzen op het werk van Jan Stuyt.

Te Engelen vindt men aan de Graaf van Solmsweg 69C-D/71 een bijzonder Neo-Classicistisch gebouw uit 1828-1829. Het bij de kerk en pastorie gelegen pand herbergde het Pensionat de Demoiselles.

Winkels en pakhuizen
De oudste winkels en pakhuizen treft men aan in de Uilenburg. Voorbeelden van het oude type zijn Kruisstraat 37 en Oude Dieze 19. Een centraal geplaatste korfbogige ingangspoort wordt meestal geflankeerd door hooggeplaatste raampjes aan weerszijden en boven de deur nog een of meer laadluiken, waarboven een hijsbalk bevestigd kan zijn.
In Den Bosch treft men een aantal uitzonderlijk rijk bewerkte Neo-Gotische winkelpanden aan. Aan de Kerkstraat 34 staat een winkel met een houten bewerking en beelden aan weerskanten, terwijl ook de bovenlichten voorzien zijn van een rijke ijzeren tracering. Het pand huisvestte vroeger de steenhouwerij Glaudemans. Markt 39-41 behield alleen de voorgevel op de pui na. Het gepleisterde pand heeft naast tracering in de vensters ook een in stijl overeenkomend balkon.
In de tweede helft van de vorige eeuw worden er vele winkelpuien gebouwd volgens een beperkt aantal typen. Kleinere winkels als Sint Jorisstraat 23 en Vughterstraat 89 hebben een type met smalle, rechte houten pilasters. Deze pilasters hebben meestal een verdiept veld. Een tweede type heeft bewerkte gietijzeren puipilasters enm komt vooral voor bij de grotere en hoger opgetrokken puien, zoals Vughterstraat 19.
Er is nog een aantal gave winkelinterieurs bewaard gebleven, onder meer "In de Drij Swarte Mollen", Hinthamerstraat 190-192, die nog heel eenvoudig is vergeleken met de bakkerij aan dezelfde straat op nummer 89. Daar zijn de wanden geheel bezet met tegeltableaus van de firma De Distel uit Amsterdam. Korenschoven, de graanoogst en andere met het bakkersbedrijf samenhangende werkzaamheden zijn in vele kleuren weergegeven. De achterwand van de winkel heeft een inzet van spitsboogvensters met een opvallende Neo-Gotische tracering.

Vughterstraat 52 was een fotografieatelier, zoals nog te lezen valt in het tegeltableau in de topgevel van dit smalle hoge pand met Jugendstil-elementen. Het uit 1905 daterende rijk gedetailleerde woon-en winkelhuis Nieuwstraat 33-41 heeft in de borstwering en in de vensterbogen vullingen, die zijn uitgevoerd in sgraffittotechniek en de vier seizoenen voorstellen. In de Postelstraat 17 treft men een pand uit dezelfde tijd met decoratie in dezelfde techniek. De voorstelling wijst op de vroegere functie van apotheek.
Een pand dat zowel Renaissance als Jugendstil kenmerken bezit is het hoekpand Hinthamerstraat 70. Boven de grote boogramen bevindt zich op de hoek een markant beeld van St. Joseph, uitgevoerd door H. v.d. Geld.
Een pakhuis met Jugendstilmotieven vindt men aan de Oude Dieze 1.
Een gaaf voorbeeld van een combinatie van winkels, een theater en woonhuizen is te vinden aan de Vughterstraat 95-101. Met name in de entree en bij de ijzeren spiraaldecoratie ziet men de Amsterdamse School motieven die de architect Suyling in 1927 voor ogen stonden.
Een opvallend pakhuis dat geheel is uitgevoerd in de stijl van de Amsterdamse School vindt men op Achter de Tolstraat 14.

Meer georiënteerd op Art Deco is de strakke gevel van de voormalige bioscoop Luxor aan de Hooge Steenweg 15, een ontwerp van A.J. Hekker, met de opvallende bewerkte vlaggestokhouders, en Hooge Steenweg 16-18 met Art Deco pilasters.

In de huidige eeuw vindt er een duidelijke schaalvergroting plaats. Het belangrijkste voorbeeld is het gebouw van Vroom en Dreesmann uit 1931. Dit gebouw in Amsterdamse Schoolstijl van architect O. Leeuw is in diverse kleuren ruwe baksteen opgetrokken. Ertegenover staat een al even massaal gebouw aan de Pensmarkt 1-3. Met de stalen kozijnen en de hoekige opzet heeft het elementen van de Nieuwe Zakelijkheid.
Het garagebedrijf aan de Vughterstraat 280 hoort met een opvallende blikvanger als de uitkragende melkglazen toren het meest stijlzuiver tot de Zakelijke stijl.

In de jaren dertig wordt er een aantal winkels uitgevoerd in de stijl van de Delftse School. Deze winkels zijn opgetrokken in imitatie-handvormsteen en veelal voorzien van luifels aan bewerkte ijzeren stangen, kruiskozijnen met luiken en topgevels. Men vindt ze onder meer aan de Kerkstraat 26-28, Kerkstraat 41 en Gasselstraat 16-24.
Tussen 1945 en 1950 ziet men een tendens tot vergroting van bestaande vensters, waarbij ze in een natuurstenen geprofileerde omlijsting worden geplaatst. Boven de entree wordt de naam van zaak of eigenaar in zwierige smeedijzeren letters weergegeven, een voorbeeld is Vughterstraat 123.
St. Jorisstraat 28-34 is het gebouw van een voormalig transportbedrijf uit 1948. Dit pand doet veel minder modern aan dan de garage aan de Vughterstraat, doordat het in het tympaan teruggrijpt op de bekende symboliek van het gevleugelde wiel.
Een markant hoekpand uit ca. 1950 is Zuid-Willemsvaart 124A en B. Een deel van de ramen heeft afgeronde hoeken: die bij het etalageraam zijn bekleed met gepolijst graniet.

De voormalige vismarkt, te vinden aan de Vismarkt 52 omvat twee iets hoger opgetrokken hoekgebouwtjes waartussen een lagere overkapping rust op ijzeren zuiltjes. Deze ruimte waar vroeger de vis verkocht werd is nu opgedeeld in diverse dagwinkeltjes.

Horeca
Zowel in de stad Den Bosch zelf als langs de doorgaande wegen treft men oudere etablissementen aan. De meeste dateren uit ca. 1900. Vaak hadden de café's een overdekte veranda met stijlen van versierd houtsnijwerk. Een dergelijk café treft men aan de Graafseweg 196.
Een nog fraaier bewerkte veranda, maar dan uitgevoerd als balkon boven de Dieze, vindt men aan de Oude Dieze 23-25. De stijlen van deze veranda's werden een enkele keer ook uitgevoerd als bewerkte gietijzeren zuilen. Een voorbeeld is is Vlijmenseweg 1 en Maastrichtseweg 71 A.
Op de hoek van het Eerste Korenstraatje 18 bevindt zich een in 1896 gebouwd café. Zoals een gevelsteen in zwierige letters aangeeft, was in dit gotiserende pand vroeger het Voermans Koffiehuis gevestigd.
In datzelfde jaar opende de bierbrouwerij De Zwarte Ruijter een café annex bestelkantoor. Het is een rijk vormgegeven pand met diverse gebeeldhouwde maskarons.
De gevels van andere horecagelegenheden vertonen Jugendstil-elementen, zoals aan de Markt 12 en Hinthamerstraat 27-29. In dit laatstgenoemde grote hoekpand is ook een hotel gevestigd.
In 1951 heeft A. Driessen een zeer eenvoudig café-restaurant ontworpen op de hoek van het Willemsplein.
Aan het Stationsplein 19 is in 1953 naar ontwerp van E. Nijsten een hotel gebouwd, dat is voorzien van sierhekjes, pilasters en een schilddak.

Ziekenhuizen en gasthuizen
Aan de Hinthamerstraat 72 staat een massaal Doristisch of Neo-Grec-gebouw uit 1824, dat nu tot bibliotheek is omgebouwd, maar opgetrokken is als Oude Mannen- en Vrouwenhuis. Het is gepleisterd en deels van schijnvoegen voorzien. Het hoofdgebouw van het Geneeskundig Gesticht Reinier van Arkel aan de Hinthamerstraat 203-205 dateert uit 1838 en is qua stijl vergelijkbaar. Het maakt deel uit van een complex met een veel oudere kern, waaraan onder meer een gevelsteen uit ca. 1650 herinnert. Het is het oudste krankzinnigengesticht in Nederlanden bevat twee kapellen. De oudste is een zaalruimte op de verdieping uit ca. 1830, verbouwd in 1853-1855. De grote kapel dateert uit 1936 en is ontworpen door J. van Dillen in de stijl van de Delftse School.
In tegenstelling tot het Carolusziekenhuis is het Groot Ziekengasthuis nog in de binnenstad gebleven. Het laatmiddeleeuwse ziekenhuis is vrijwel geheel vervangen door een samenspel van elementen uit diverse periodes. Er is een Neo-Renaissancepoortje uit 1888 met beeldhouwwerk in het tympaan van de hand van H. van der Geld. Het grootste deel van het ziekenhuis dateert uit 1915 en is zorgvuldig gedetailleerd. Bij de hoofdentree van dit gedeelte is een plaquette inge-

metseld die herinnert aan het feit dat het gasthuis al sinds 1277 bestaat. Tot dit deel behoort ook de kapel uit 1915 van architect Th. J. Klompers, die samen met zijn ambtgenoot J. Vrijman tekende voor het hoofdgebouw. Aan de Nieuwstraat 34 staat een lange vleugel in de stijl van de Amsterdamse School. Tegen de risalerende entree treft men rode zandstenen beelden van Maria en Jozef. Het interieur herbergt divers figuratief glas-in-lood.
Aan de Citadellaan 24 staat een opvallend asymmetrisch gebouw, dat in 1933-1934 gebouwd werd als medisch consultatiebureau van de Provinciale Noord-Brabantse Vereniging ter bestrijding van tuberculose. Het ontwerp van dit pand met stalen kozijnen en een witte Dijckerhof-cement afwerking was van M. Evers. Het pand werd door zijn zoon C.M. Evers in dezelfde stijl uitgebreid.

Overige objecten
St. Jorisstraat 5 is het voormalige Spuithuisje nummer 6. Het gebouwtje is de voorloper van de centraal geplaatste brandweerkazerne. Deze ligt aan de Jan Heinsstraat bij een Diezearm. Het gebouw uit 1938 is opgetrokken in de stijl van de Delftse School. Het opvallendste gedeelte is de slangentoren met de open rondbogen en de halsgevels.

7.5 Kerkelijke gebouwen

R.K. kerken en complexen
Het stadsbeeld van Den Bosch wordt in hoge mate bepaald door de aanwezigheid van een aantal hoog oprijzende kerktorens rondom het silhouet van de laatgotische, in de negentiende eeuw door L. Veneman en L.C. Hezenmans intensief gerestaureerde, Sint-Janskathedraal. De voormalige St. Antoniuskapel werd gebouwd in 1491. De hardstenen gevel is gerestaureerd in 1855 en 1910, de laatste keer ook weer door Hezenmans.
Aan de Kruisbroedershof 4 staat de Kruiskerk of St. Catharina. Het oudste onderdeel van deze kerk is de gotische koorsluiting uit 1533. De kerk zelf is in 1917-1918 verbouwd door Jan Stuyt, die elementen van Beuronerstijl en Neo-Romaans vermengde. Het oude muurwerk van de 17e-eeuwse kerk is deels hierin opgenomen. Deze kerk is constructief van belang vanwege de grote betonnen
schaalkoepel van de constructeur Wiebenga. Het interieur herbergt diverse oudere onderdelen, zoals grafzerken en koperen kaarsenkronen uit de zeventiende eeuw en schilderijen uit de achttiende eeuw. De kosterij met een voluutvormige trapgevel aan de Kruisbroedershof 2 dateert uit 1619.
Jan Stuyt was tevens de architect van de St. Jacobskerk uit 1906-1907, samen met J.Th.J. Cuypers. Het is een kruiskoepelkerk, die wat later van een rijk versierd portaal en een toren met op de hoeken engelen van terracotta werd voorzien.
De stijl van dit gebouw aan de Hinthamerstraat 175 is een meer gemoderniseerde en verstrakte vorm van Neo-Gotiek en enigszins vergelijkbaar met de St. Catharina. De pastorie op nummer 177 is een gepleisterd stadshuis uit ca. 1850 met een gereconstrueerde zijgevel en een zeventiende-eeuwse kern.
De 'Bartjeskerk' van H. W. Valk aan de Graafseweg is een eenvoudig geconstrueerde kerk, markant door het hoge zadeldak dat met topgevels en dakruiter uit Cuypers' kerk te Nes (Ameland) doet denken.
De H.H. Harten kerk werd in 1950 gebouwd door A. Kropholler in een stijl die te kenschetsen valt als Wederopbouw. Ditzelfde geldt voor de pastorie aan de Graafseweg 194. Het gebouw is als pastorie te herkennen door de kruisvormige uitsparingen in de balkons aan weerszijden.
De Lucaskerk aan de Zuiderparkweg is een voorbeeld van de in de zeer sobere stijl van de Bossche School gebouwde kerk. De kerk is in 1961 gebouwd door Ir. N. van der Laan en J. de Jong.
Aan de Graaf van Solmsweg 73 en 75 te Engelen staan de H. Lambertuskerk en pastorie uit 1933, van de hand van de architect H. de Graaf sr. Het geheel heeft expressionistische elementen.
De H. Landolinuskerk van Empel-Slot is in 1948-1949 opgetrokken in romaniserende stijl. Naast de kerk ligt de pastorie uit ca. 1950 aan de Proosdijstraat.

De pastorie van de St. Jan staat aan de Choorstraat 1 en is rond 1850 gebouwd in Neo-Gotische stijl door J.H.H. Bolsius. Opvallend zijn de vensters onder gepleisterde Tudorbogen en de Neo-Gotische ijzeren stoephekken.
Het Bisschoppelijk Paleis en secretariaat aan de Parade 10 en 11 werden ingericht in een particulier woonhuis, dat in 1769 en 1776 werd gebouwd. Voor die tijd resideerde de bisschop in een pand aan de Hinthamerstraat 74 met een voorgevel van 1764.

Hinthamerstraat 94 is het gebouw van de Illustere Onze Lieve Vrouwe Broederschap, bekend onder de naam Zwanebroedershuis. Het is een rijk gepleisterd Neo-Gotisch geheel uit 1846-1847 naar ontwerp van J.H. Laffertée. De vier beelden aan de voorgevel dateren uit 1960-1962 en zijn van de hand van Marius van Beek. De stucplafonds en houten betimmeringen zijn ook in Neo-Gotische stijl uitgevoerd. De eetzaal is ingericht in 1868 door L.C. Hezenmans.

Naast christelijke instellingen voor leken verschenen er in de stad ook zeer grootschalige kloostercomplexen. Al voor het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853 hadden enkele orden en congregaties zich in de stad gevestigd, nadat de kloosterlingen in de Generaliteitsperiode waren verdreven.
De oudste kloostervestigingen hulden zich in het gewaad van grote herenhuizen. Een voorbeeld is het oudste gebouw van de Zusters van de Choorstraat uit ca. 1840 met een eenvoudige Klassicistische lijstgevel. De latere gebouwen uit 1910-11 aan de Choorstraat en Papenhulst zijn neogotisch van karakter.
Ook het vroegre Clarissenklooster aan de Clarastraat uit ca. 1875 verbergt zich achter een eenvoudige woonhuisgevel.
In 1854-55 bouwde A. van Veggel aan de Sint-Jozefstraat een eenvoudig kloosterhuis met lijstgevel voor de paters Redemptoristen, waarnaast in 1858-59 een openbare kerk verrees, een rijk gedetailleerd gebouw in stucadoorsgotiek. Bij de herbestemming bleven de glas-in-loodramen en sporen van de rijke polychromie behouden.
Het oudste onderdeel van het klooster Mariënburg is een laatgotische dubbelkapel uit 1488. Deze is na een verbouwing in 1928 bijna onherkenbaar veranderd en ligt naast het grootschalige hoofdgebouw, dat tussen 1897 en 1899 door J.H.H. van Groenendael werd gebouwd en een Neo-Gotische kapel met galerijen bezit. Het geheel is later door C. Estourgie uitgebreid en markeert de schaalvergroting aan de stadsrand na de opheffing van de vestingstatus.
Een groot L-vormig klooster, Huize St. Agnes, bevindt zich aan de Zuid-Willemsvaart 177-179. Dit Neo-Classicistische gebouw is opgetrokken in 1854.
Het kloostercomplex van de Paters Capucijnen werd in 1898 gebouwd door F. Baijens en in datzelfde jaar voorzien van een kloosterkerk. In de kerk treft men een aantal grote Neo-Barokke houten altaren. In de zeldzame, van siermetselwerk voorziene ommuring is een niskapel aangebracht met een beeld van Franciscus. Het klooster werd in 1935 uitgebreid door M.van Beek.
Een betrekkelijk recent klooster is gelegen aan de Nemiussttraat 4, het werd in 1929 in Amsterdamse School-trant gebouwd door H.W. Valk.

Kerken en gebouwen voor niet katholieken
De Grote Kerk aan de Kerkstraat is een in Waterstaatsstijl opgetrokken hervormde kerk, in 1820-1821 gebouwd naar een ontwerp van J. De Greef.
De Evangelisch-Lutherse kerk aan de Verwersstraat 49 werd in 1847 als Waalse kerk gebouwd in Neo-Gotische stijl. Het interieur heeft diverse gietijzeren elementen zoals de kaarsenkronen die eveneens een Neo-Gotische vorm hebben gekregen.
Sedert 1824 was er een officiële synagoge. De ingang hiervan was gelegen aan de Mortel. Het oudst gedateerde gebouw is uit het jaar 1886, een werk van I. Gosschalk. Na aanleg van de Prins Bernhardstraat werd de ingang verlegd naar deze straat. In 1937 plaatste de bankier Van Lanschot de eerste steen voor een ombouwing met eenvoudige etagewoningen, waarna in 1938 de heropeningsplechtigheid plaats vond.
In 1896 werd de Pelgrimskerk gebouwd voor de gereformeerde gemeente. Opvallend genoeg kreeg deze eenbeukige kerk een Neo-Gotische gevel en interieur. De gevel, die weggedrukt staat tussen de huizen, werd in 1935 vervangen naar ontwerp van J. Wilschut.
De Ned. Hervormde eenbeukige zaalkerk aan De Kerkhof te Engelen omvat het koor van de vroegere Lambertuskerk. Deze vijftiende eeuwse kerk werd in 1587 verwoest. De voormalige pastorie dateert uit de late achttiende eeuw en staat aan de Graaf van Solmsweg 65.

Kerkhoven
Den Bosch heeft een Algemene Begraafplaats aan de Fort Orthenlaan. Op dit uitgestrekte kerkhof bevinden zich de tombes van de burgemeesters, fabrikanten en andere notabelen. De meest belangwekkende graven dateren uit het laatste kwart van de vorige eeuw. Er is een grote hoeveelheid rijkversierde graven, voorzien van pleuranten, engelen en afgebroken zuilen. Er zijn enkele zogenaamde stenen boomstamkruisen. Bij een graf uit 1879 is de steen bewerkt als een ruwe rots die is overwoekerd met klimop. Uit 1903 dateert een steen, geplooid als een laken De oudere graven zijn vaak afgezet met een gedecoreerd gietijzeren hekje. Temidden van de kindergraven staat een levensgroot beeld van een engel die een slapend kind draagt. Ook vindt men er de laatste rustplaats van L.C. Hezenmans, de restaurateur van de St. Jan, toepasselijk met Neo-Gotische elementen versierd.
Van zijn hand is ook de grote zeshoekige kerkhofkapel uit 1891. De centraliserende kapel met opengewerkte spits en spitsboogvensters met natuursteen tracering dient als grafkapel voor bisschoppen. Daarnaast is er een groot aantal graven uit de jaren dertig met strak gestileerde verbronsde reliëfs van de lijdende Christus. Het laatste graf dat van belang is dateert uit 1944. Het is een levensgroot beeldhouwwerk dat twee jongetjes toont, kijkend naar een handgranaat. De engel die achter hen staat heeft een lelie in de hand en de armen beschermend om hen heen, klaar om ze naar het paradijs te begeleiden.

Het dienstgebouw is waarschijnlijk ouder dan de kerkhofkapel. Het bakstenen huis heeft gepleisterde lisenen en een klimmend rondboogfries. De rondboogvensters hebben een geprofileerde omlijsting bij de bovenlichten.

Bokhoven heeft aan de Gravin Helenastraat een gaaf ommuurd kerkhof met diverse heiligenbeelden en neo-gotische grafzerken.
Aan de Graaf van Solmsweg te Engelen ligt het ommuurde en van ijzeren hekwerk voorziene kerkhof, dat is onderverdeeld in een openbaar en een katholiek gedeelte. Van belang zijn vooral de gave gietijzeren kruisen.
Het kerkhof aan de Empelsedijk te Oud-Empel dateert uit het einde van de negentiende eeuw en bezit enige graven uit ca. 1880.
Het kerkhof van Empel-Slot dateert uit ca. 1950 en ligt aan de Proosdijstraat. Er is een Calvarieberg met Corpus.

7.6 Kastelen en landhuizen

Aan de Gravin Helenastraat 4 te Bokhoven vindt men de resten van het in 1794 verwoeste kasteel. Zichtbaar is de ommuring, een deel van de slotgracht en een brug met hek.
Aan het Driekoningenplein 6 staat een gepleisterd Neo-Gotisch gebouwtje met Tudorbogen en een achthoekige traptoren. Dit uit ca. 1880 daterende werk moest de herinnering bewaren aan het kasteel.
Het landhuis Meerwijk aan de Gemaalweg 19 is een opvallend voorbeeld van een gepleisterd vroeg Neo-Gotisch kasteelachtig gebouw uit ca. 1840. Kenmerkend zijn vooral de achthoekige gekanteelde torentjes.

7.7 Infrastructurele werken en waterstaatswerken

Bruggen
Bij de Oliemolensingel ligt een stalen draaibrug in 1899-1903 over de Dommel aangelegd ten behoeve van de tram.
Voor de aanleg van het spoor moesten ook enkele bruggen worden aangelegd. De grootste en belangrijkste daarvan is de zeshonderd meter lange brug over de Moerputten door een moerassig gebied, nu natuurreservaat. De brug maakte onderdeel uit van de in onbruik geraakte Langstraatspoorlijn. De ijzerprofielen met vakwerkliggers zijn geklonken en rusten op baksteen pijlers en hardsteen landhoofden. Nog in gebruik is de stalen spoorbrug over de Maas.
De huidige betonnen Willemsbrug over de Dommel is een vervanger van de in 1900 gebouwde. In 1921 werd de Rückertbrug bij de Jan de la Barlaan gebouwd door architect Meijsing van Publieke Werken. Het is een betonnen brug met een baksteenbekleding met Amsterdamse School-elementen.
In 1929 werd de Vughterbrug geslagen als verbinding tussen de wijken Het Zand en de Vughter Poort. De brug in de stijl van de Amsterdamse School heeft granieten pijlers en smeedijzeren leuningen met gedecoreerde lantaarnpalen.
In 1939 werd er een grote brug over de Dieze aangelegd, de Diezebrug bij de Citadel. Deze is in 1985 gerenoveerd.
Over de Binnendieze ligt de Kalkbrug ter hoogte van de Smalle Haven. Deze brug dateert uit 1953. De brug is voorzien van laat negentiende eeuwse gietijzeren brugleuningen en lantaarnpalen. Deze zijn afkomstig van de gieterij Wed. A. Sterkman en Zoon, 's-Gravenhage.
Na de oorlog moesten er diverse bruggen worden vervangen. Een daarvan was de Wilhelminabrug uit 1923. Deze werd geheel vernieuwd in 1954. De hoekkolommen met lantaarns zijn voorzien van reliëfs van Frans van den Burgt.
Bij de Citadellaan werd rond 1960 de Muntelbrug gebouwd. De vaste betonnen brug is voorzien van een kunstwerk van Van den Burg.

Sluizen
Aan de Spinhuiswal bevindt zich een vroeg negentiende eeuws inlaatsluisje. Dit is geheel opgenomen in de omwalling van de stad.
In de Zuid-Willemsvaart bevindt zich Sluis 0. De kern dateert uit 1830. Bijbehorende onderdelen en de bruggen, de Anthoniebrug, de Hinthamerbrug en de Kasterenbrug zijn pas rond 1950 opgetrokken.
Aan de Zuidwal bevindt zich een gecombineerde sluis en brug. De nieuwe Hekelbrug is opgetrokken in imitatie handvorm baksteen. De sluis en de hardstenen peilschaal dateren uit 1884.
Te Gewande vindt men aan de Krommenhoek een uitwateringssluis en een gemaal uit ca. 1860, dat nu dienst doet als woonhuis. Een ander gemaal is nu in gebruik als museum. Het Hertogsgemaal is geconstrueerd tussen 1940 en 1947.
In het Bossche Broek bevindt zich aan de Singelgrachtweg een gemaal. De bijbehorende gebouwen dateren oorspronkelijk uit ca. 1920-1930. Er heeft rond 1970 een grote verbouwing plaats gevonden.

Tunnels en viaducten
Bij de Sluisweg bevindt zich een spoorwegviaduct uit ca. 1890. Dit is een onderdeel van de verbinding Den Bosch naar Utrecht.
Aan de Vlijmenseweg vindt men twee viaducten. Deze zijn in de periode 1935-1944 tot stand gekomen bij de aamnleg van de 'Onderweg'. Belangwekkend is de hoekige, aan Art Deco herinnerende vormgeving.
In 1953 werd de Stationstunnel aangelegd naar ontwerp van S. van Ravesteyn en J. van Zutphen. De tunnel is voorzien van reliëfs van Frans van der Burgt.
In 1960 werd ter ontlasting van het verkeer een tunnel aangelegd onder de Drakenfontein.

7.8 Militaire objecten

Er bevinden zich zowel militaire complexen aan de oude stadsrand als aan de uiterste grenzen van de gemeente.
In 1744 werd er door het stadsbestuur besloten tot de bouw van een viertal kazernes. Zo werd ook de Berewouthof gebouwd. In de jaren twintig van deze eeuw werd het pand verbouwd tot woonruimte voor bejaarden.
In 1900 werd er aan de rand van de oude stad, Nachtegaalslaantje 3, een manege voor de veldartillerie gebouwd. Dit is een rijk gedetailleerd gebouw, nu school, met een klimmend rondboogfries en andere baksteendecoratie.
Aan de Isabellalaan 7 bevindt zich het vroegere fort en nu kazerneterrein Isabella. Op dit grote terrein in de uiterste zuidwestelijke hoek van de gemeente staat een poortgebouw uit 1703 met een leeuwtje in het fronton. Het merendeel van de hoge en statige gebouwen dateert uit ca. 1910-1915. Opvallend is de houten muziekkapel voor het hoofdgebouw.
Aan de Vlijmenseweg bevindt zich de Koning Willem I-kazerne. Dit is een groot gebouwencomplex in de trant van de Delftse School.

7.9 Artefacten

Tot de artefacten van voor 1850 behoort een grenssteen met tekst uit 1680, welke is geplaatst aan de gemeentegrens langs de Graafseweg. Aan de Vughterweg vindt men in plaats van dit brede liggende blok een staande hardstenen grenspaal uit de tweede helft van de negentiende eeuw met eenvoudigweg de naam; "s-bosch".
In een aantal straten treft men voor de huizen nog stoeppalen met bewerkte ijzeren hekjes aan. Dit is het geval in de Peperstraat.
In de gehele binnenstad en in De Muntel ziet men straatmeubilair in de vorm van gietijzeren lantaarnpalen met Art Decodecoratie.
De traditionele Mariadevotie Blijkt uit de beeltenissen aan gevels of boven poorten. Een voorbeeld is het gekroonde Mariabeeld met Kind aan de Korenbrugstraat 1.
Tot de meest markante artefacten behoort de Drakefontein van Julien Dony uit 1903. Deze fontein is geplaatst op de middenas van de Stationsweg. Het was een geschenk van Jhr. Bosch van Drakesteyn.
Sommige gevels hebben een decoratie die het waard is om apart te worden genoemd. Dat is het geval bij het tegeltableau aan de zijgevel van het pand Roodenburg, uit 1910. Het stelt waarschijnlijk Hertog Jan voor, die een draak tegenhoudt.
Aan de zijgevel van het pand St. Jorisstraat 25 is een sectieltegeltableau aangebracht uit 1923 met Maria voor als Koningin van de Rozenkrans.
Op het voorplein van het Noord-Brabants Museum staat een monument, dat is in 1921 is opgericht als herinnering aan de Commissaris van de Koningin, A.E.J. van Voorst tot Voorst, als dank voor zijn inspanningen de provincie om te vormen van een agrarisch tot een industrieel gewest. Het is ontworpen door Huib Luns en heeft een middenstuk bekroond met een bijenkorf en een medaillon van de jubilaris. Het wordt geflankeerd door twee zittende allegorische beelden.
Op de Markt staat een beeld uit 1929 van beeldhouwer A. Falise, voorstellende Jeroen Bosch met een palet in de hand. Dezelfde heeft gewerkt aan de beelden Handel en Nijverheid uit 1930 die de gevel van het warenhuis V&D ertegenover sieren. Op het naar hem genoemde plein bevindt zich een bronzen standbeeld van Kardinaal van Rossum, eveneens van Falise, uit 1934.
Voor de Sint Jacobskerk aan de Hinthamerstraat staat een beeld op granieten sokkel, voorstellende een knielende herdersfiguur. Het beeld uit 1935 is daar geplaatst voor C.C. Prinsen, de geestelijke herder van de Jacobsparochie.
Na de Tweede Wereldoorlog zijn er enkele monumenten geplaatst. Op de hoek van de Hekellaan en de Pettelaarseweg staat een bronzen beeldengroep naar ontwerp van Peter Roovers. Dit beeld uit 1953 stelt drie mannen voor, waarvan de voorste zijn ketenen verbroken heeft, toegelicht door een tekst op de natuurstenen sokkel. Aan de Aartshertogenlaan is aan de rand van een plein een gedenknaald opgesteld ter nagedachtenis aan de 53e Welsh Division. Deze gedenknaald

met tekst heeft de vorm van een Keltisch hoogkruis en is ontworpen door John Harrison. In samenhang met het beeld is er op het verder lege grasveld een dicht groepje iepen geplant.
Aan het Kapelaan Koopmansplein is voor deze in de oorlog omgekomen kapelaan een monument opgesteld. Het door Roovers gesigneerde beeld stelt Maria met Kind voor, de Draak vertrappend.
Na de oorlog hebben vele bewoners als dank voor de bewaring van hun huis een steen geplaatst, die meestal de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch voorstelt. Rond 1950 is er aan de Vughterweg een kruisbeeld geplaatst.
Onder het straatniveau, bij de Korenbrugstraat aan de Binnendieze staat het beeldje van Zoete Lieve Gerritje uit 1958 van Leo Geurtjens.
Aan de Gravin Helenastraat te Bokhoven bevindt zich een zeventiende eeuwse hardstenen stoepsteen met Renaissance decoratie.
In het gehucht Gewande is rond 1930 een kruisbeeld geplaatst met gietijzeren corpus.

7.10 Groenelementen

Het bijzondere van een groene omgeving is gelegen in de weidsheid en ruimte, als uitzicht voor de stedeling en in contrast tot de skyline van de stad. Zo'n gebied is het beschermde poldergebied het Bossche Broek aan de zuidzijde van de stad. Het van hieruit zichtbare stadssilhouet is door schilders als Piet Slager nog verbeeld als een geleidelijk opklimmend geheel, met achter de wallen bomenrijen, bekroond met de silhouetten der torens. Thans is de overgang hoger en steenachtiger geworden, door twintigste-eeuwse grootschalige gebouwen.
In het buitengebied treft men nog een deel van de oorspronkelijke beplanting en erfbeplanting aan zoals linden en kastanjes. De karakteristieke beplanting met iepen langs de wegen is vrijwel geheel verdwenen door de iepziekte. In de stad zelf speelt het groen een ondergeschikte rol. Belangrijk zijn de diverse monumentale bomen aan de oevers van de Dommel. Een al langer bestaand park was de Casinotuin. Dit parkje werd in 1935 geopend voor het publiek en bevat diverse oudere bomen. Hieraan grenzen aan de overzijde van de Hekellaan het Baselaarspark en het grote Zuiderpark. Hier vindt men diverse soorten bomen. Opvallend is de in U-vorm aangeplante dubbele rij kastanjes en de grote cirkel met Italiaanse populieren.
Rondom de IJzeren Vrouw werd het Prins Hendrikpark aangelegd van 1934 tot 1936. De aanleg van dit 14 ha grote park rond de evengrote uitgegraven plas gebeurde als werkverschaffingsproject. Het was daarmee het grootste park van Den Bosch. Het ontwerp was van de hand van tuinarchitect P. Hasselman. Ook hierin staan inmiddels diverse bomen met een omtrek van vier à vijf meter.
Een belangrijke tuin is die van het huidige Noord-Brabants Museum, het vroegere gouvernement. In en om een centraal gazon bevinden zich hulstbomen van ca. 20 tot 23 meter hoog. De dikste bomen zijn drie beuken met een omtrek van vijf en een halve meter en zes meter. Bovendien staan er diverse forse eiken, esdoorns, kastanjes en enige exoten. Aan de achterzijde staan tevens nog groepjes dennen. Naast deze grote achtertuin wordt de entree gemarkeerd door twee rijen snoeilinden.

PROVINCIE NOORD-BRABANT. GEMEENTE 'S HERTOGENBOSCH.

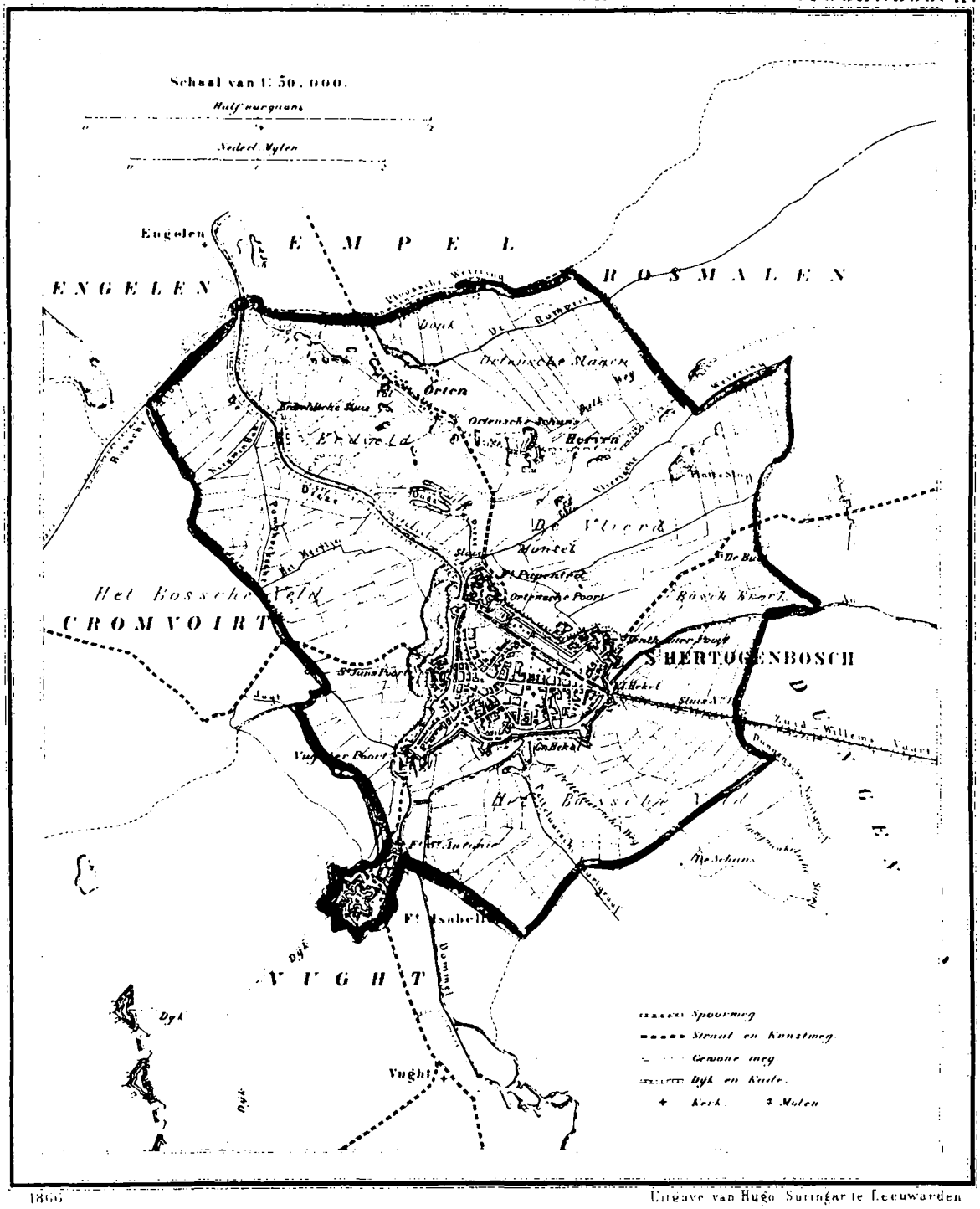

1759 Bunders. 33250 Inwoners.

s-Hertogenbosch, 1:50.000, uit J. Kuyper, Gemeente Atlas van de provincie Noord-Brabant, Leeuwarden 1865.

PROVINCIE NOORDBRABANT. GEMEENTE BOKHOVEN.

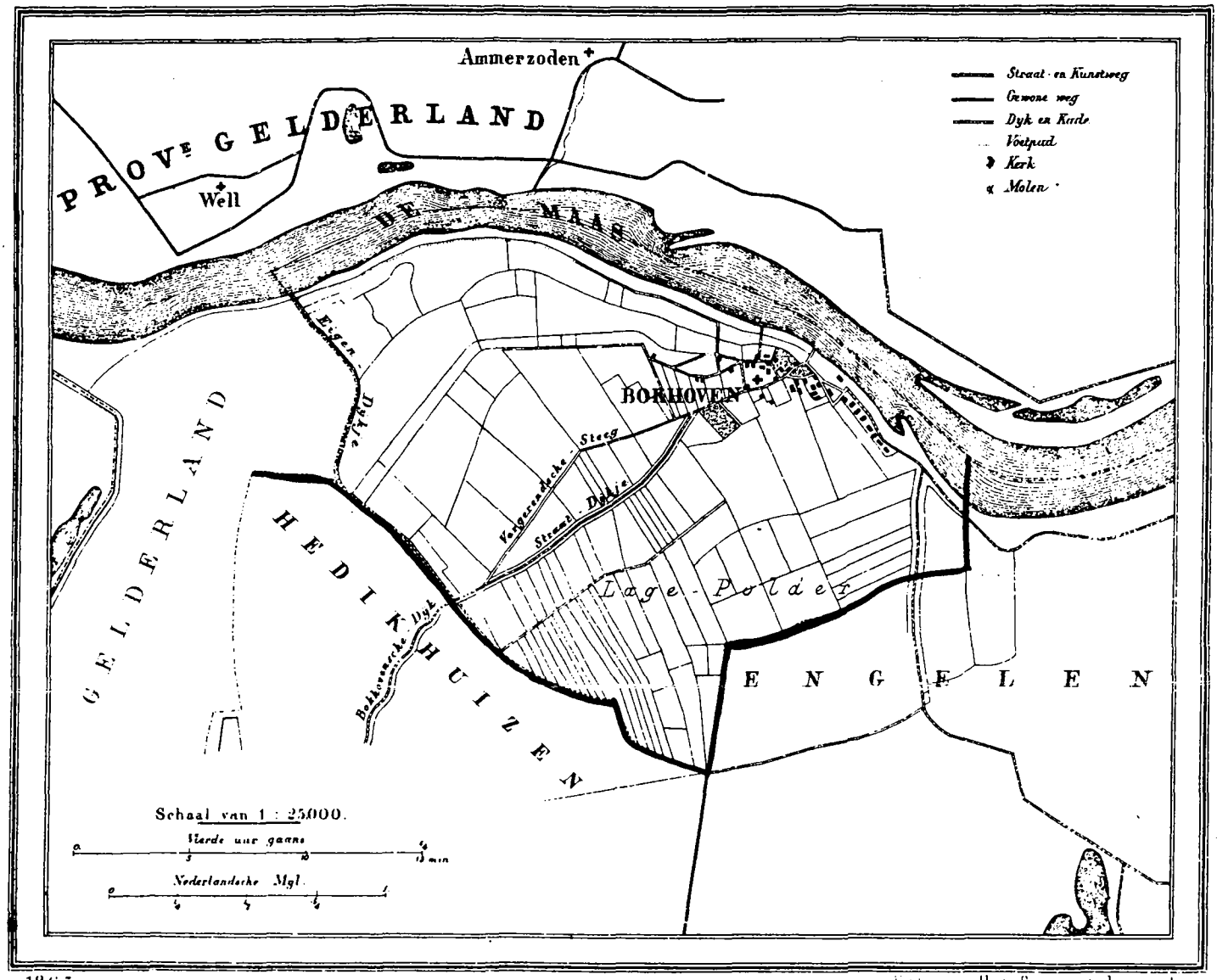

1865. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

323 Bunders. 250 Inwoners.

Gemeente Bokhoven, 1:25.000, uit J. Kuyper, Gemeente Atlas van de provincie Noord-Brabant, Leeuwarden 1865.

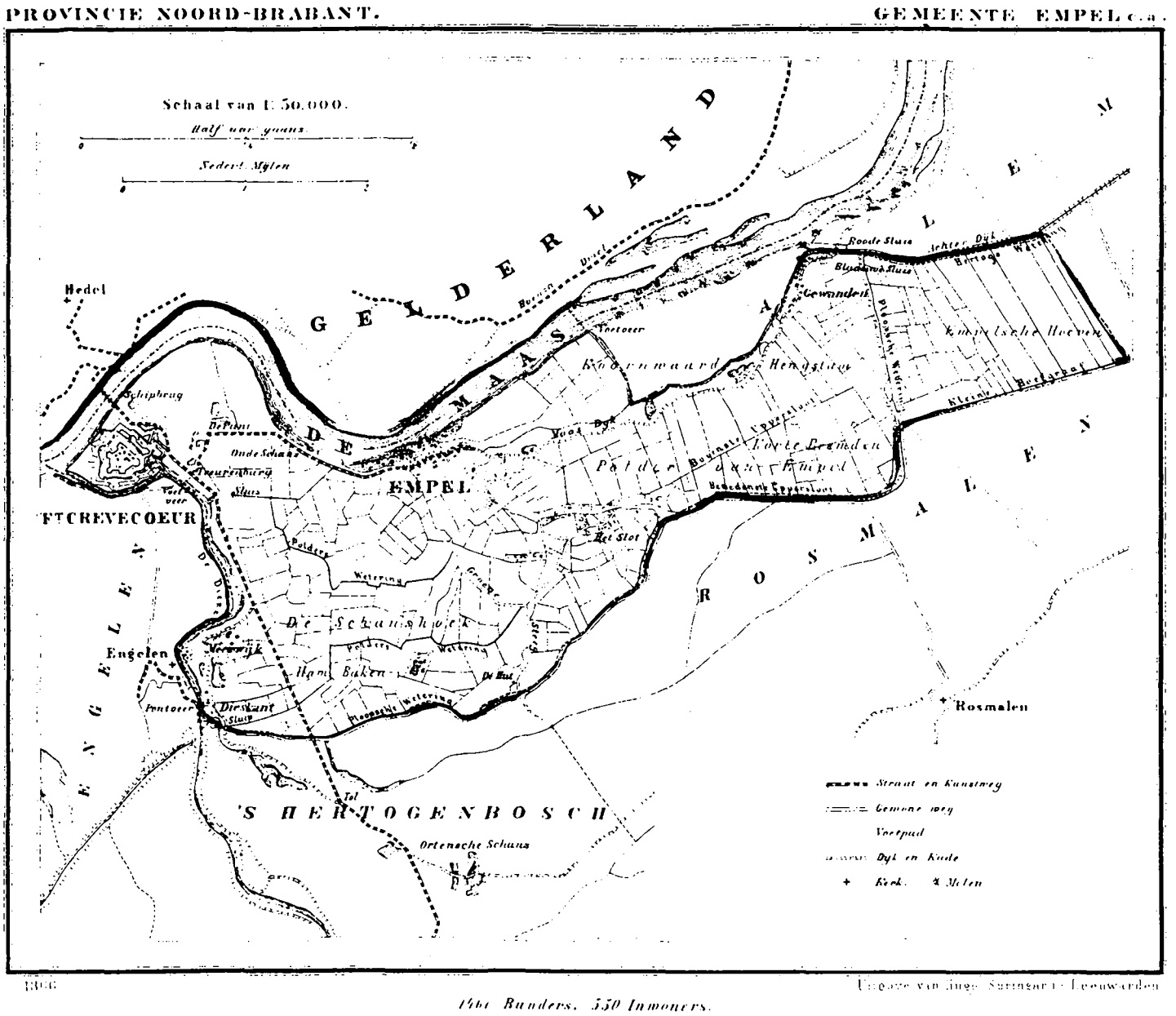

Gemeente Empel, 1:50.000, uit J. Kuyper, Gemeente Atlas van de provincie Noord-Brabant, Leeuwarden 1865.

PROVINCIE NOORDBRABANT GEMEENTE ENGELEN

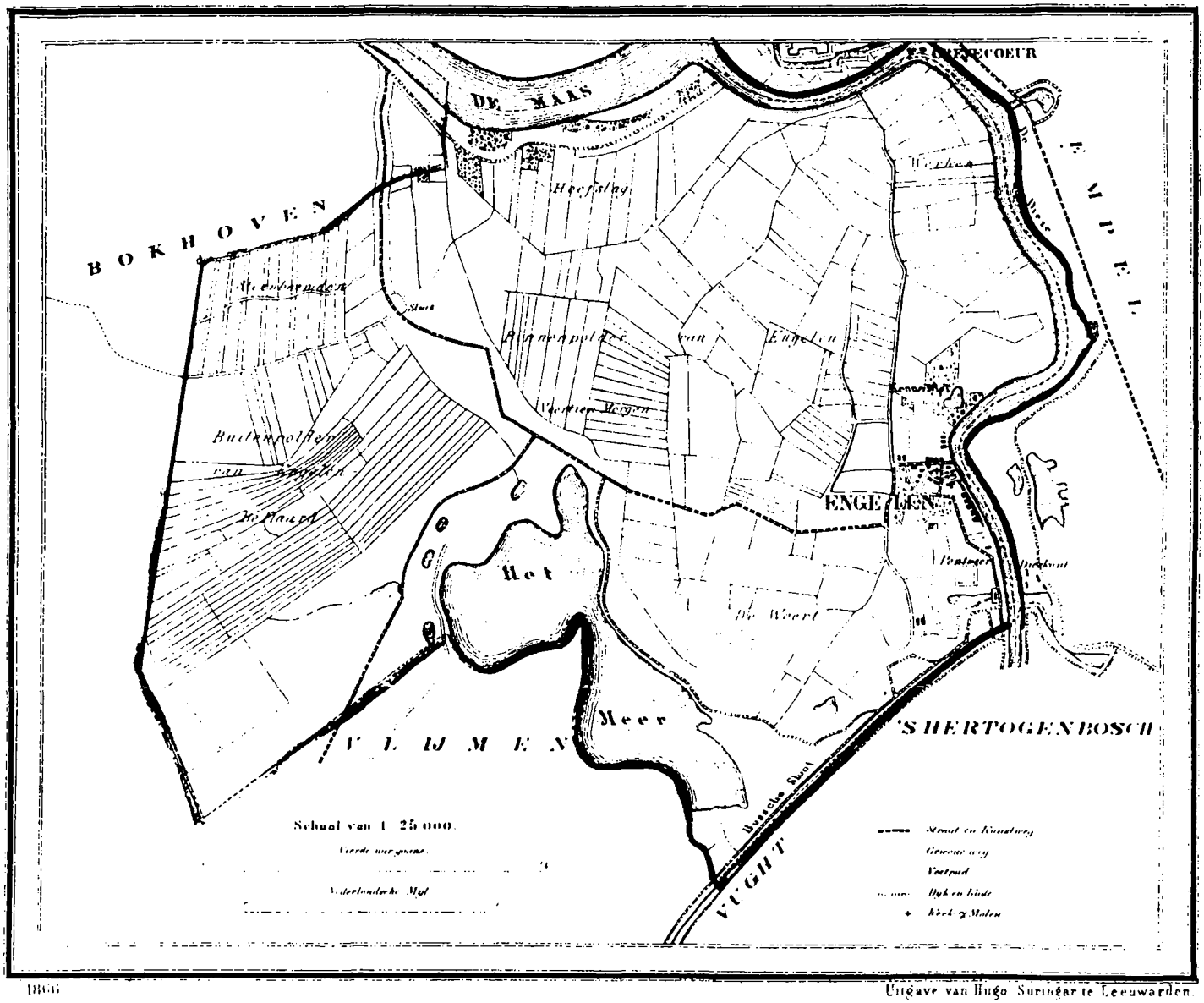

1866 Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

728 Bunders 450 Inwoners

Gemeente Engelen, 1:25.000, uit J. Kuyper, Gemeente Atlas van de provincie Noord-Brabant, Leeuwarden 1865.

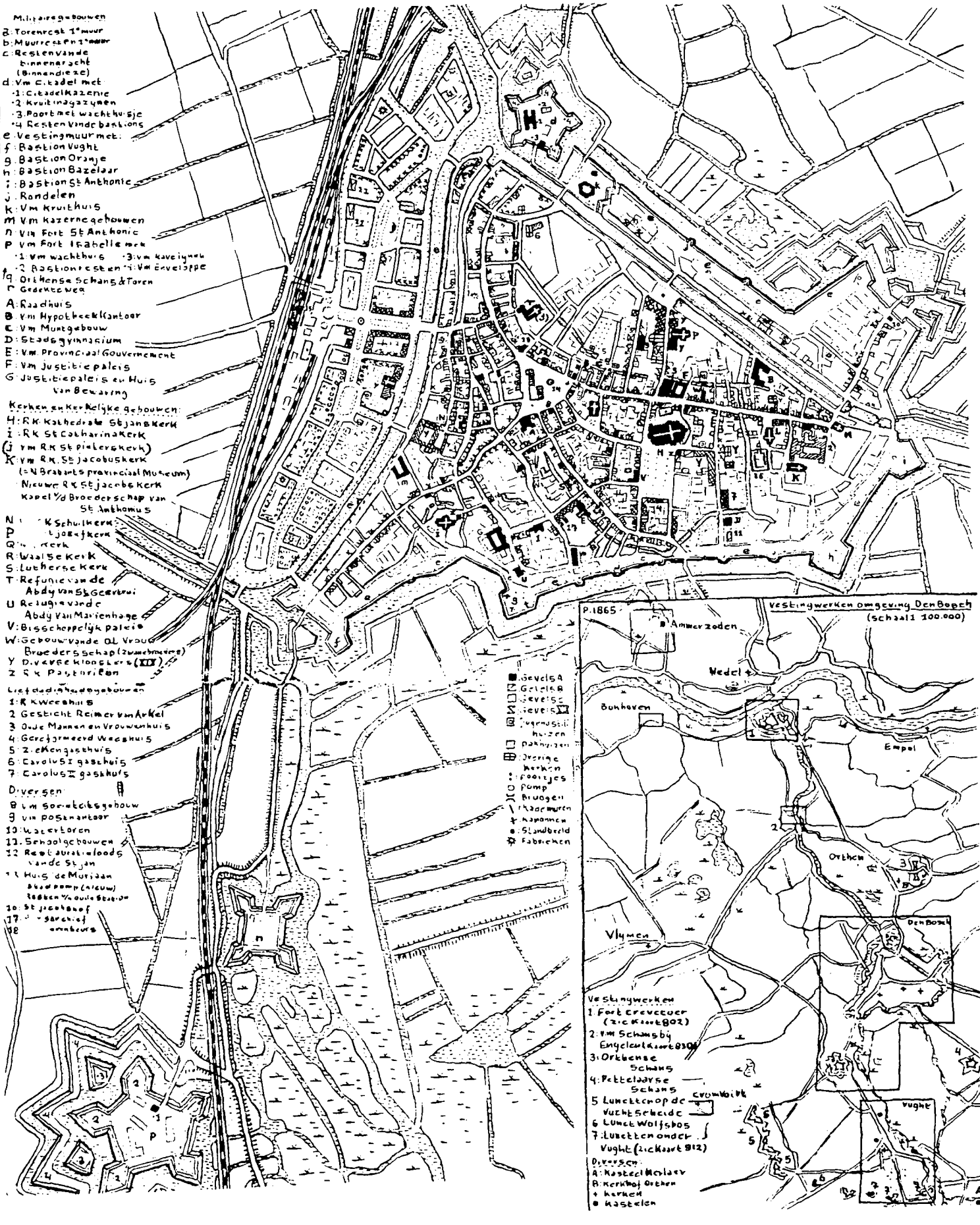

's-Hertogenbosch en omgeving, ca. 1897, uit Steegh (1976).

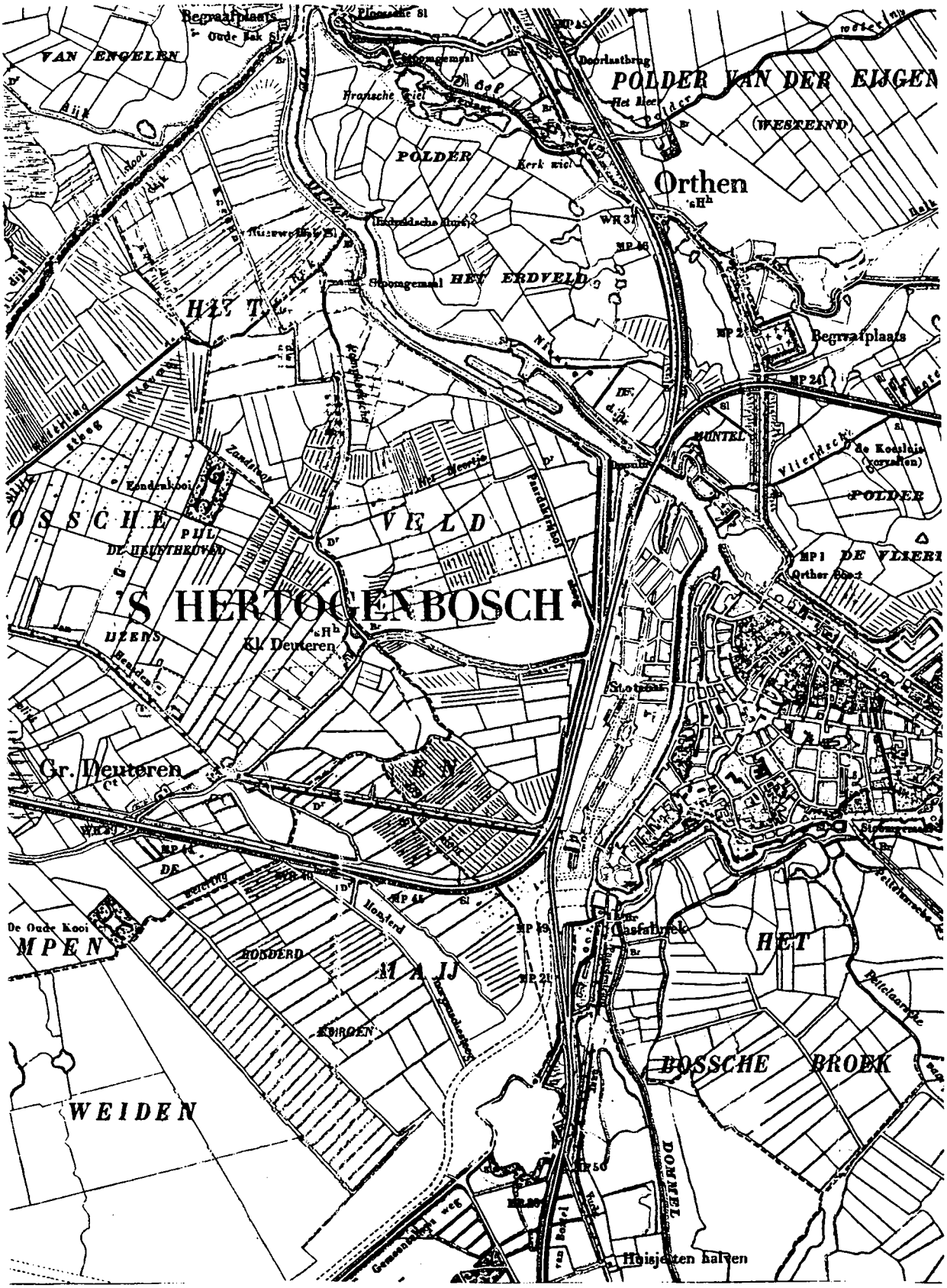

Gemeente 's-Hertogenbosch, topografische kaart 1:25.000, verkend in 1896, gedeeltelijk herzien in 1905.

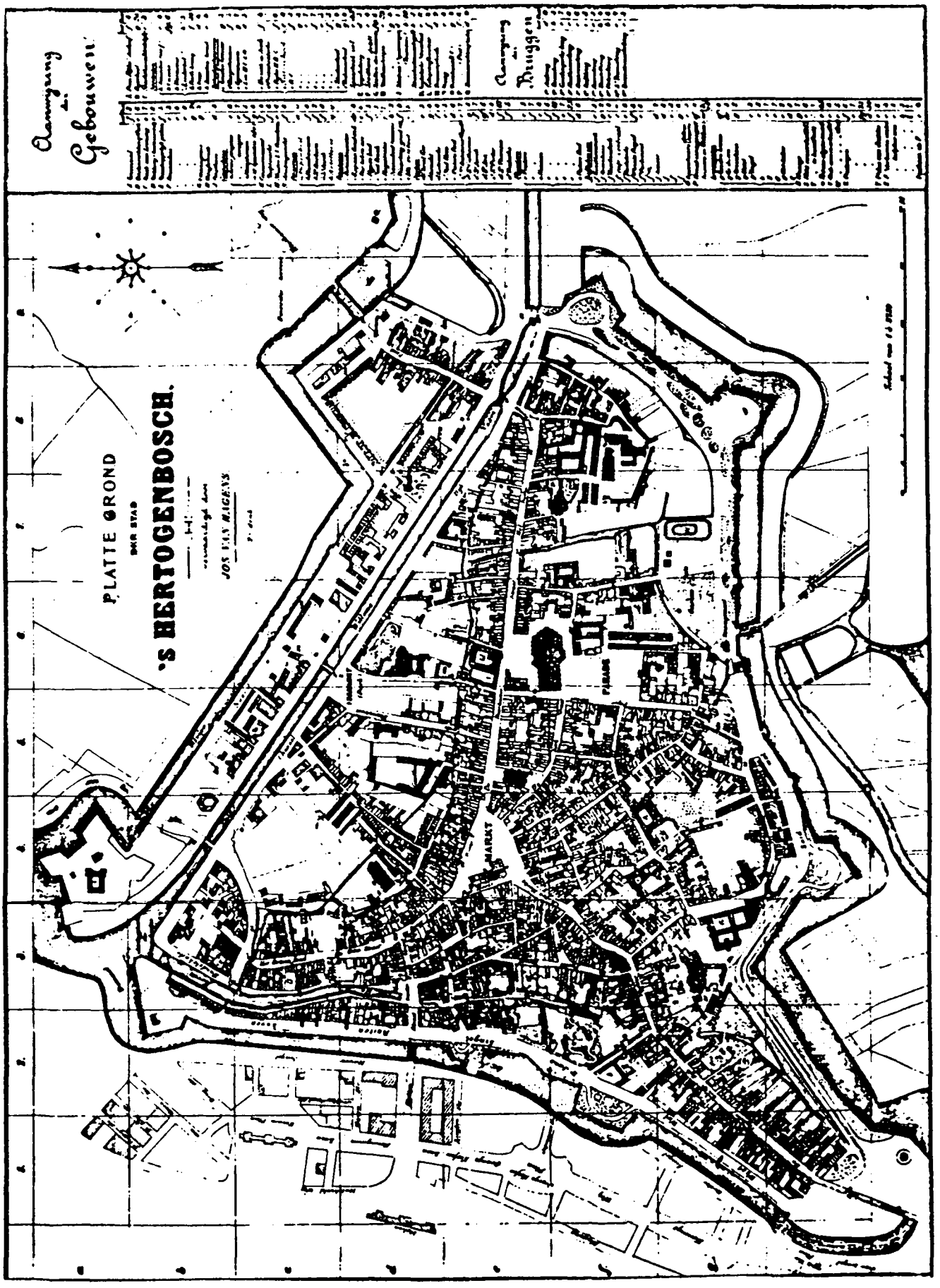

Plattegrond 's-Hertogenbosch, Jos van Hagens, ca. 1900. Uit; Cultuurhistorische Inventarisatie 's-Hertogenbosch, deel 1.

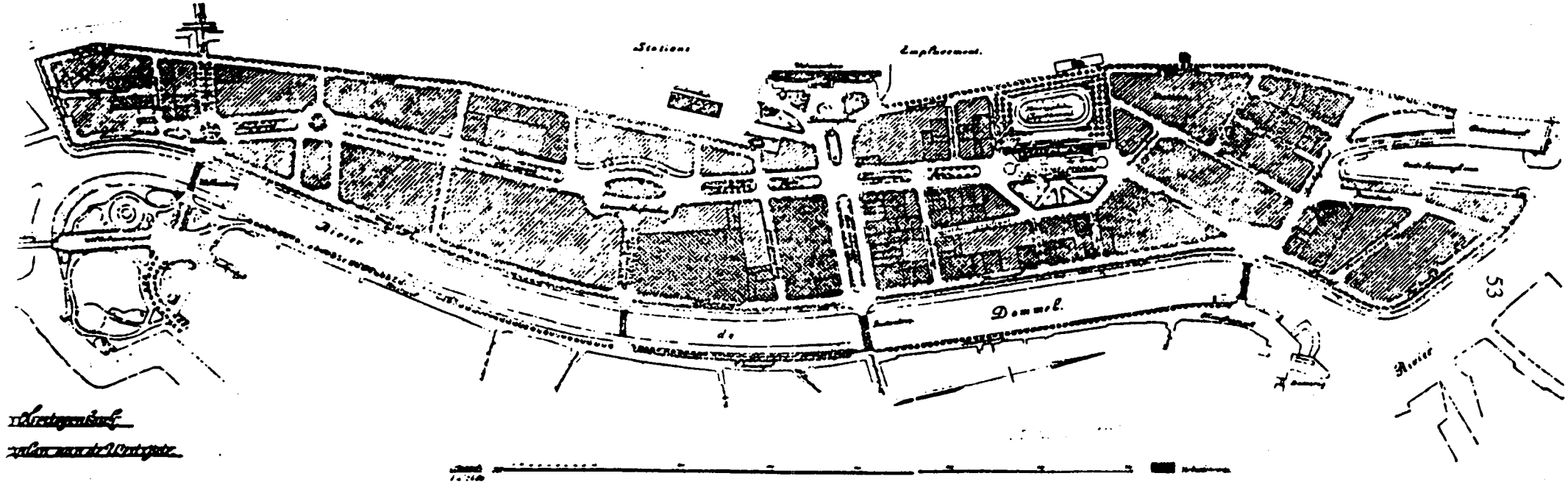

Het Zand, ca. 1910. Uit; Cultuurhistorische Inventarisatie 's-Hertogenbosch, deel 1, Het Zand.

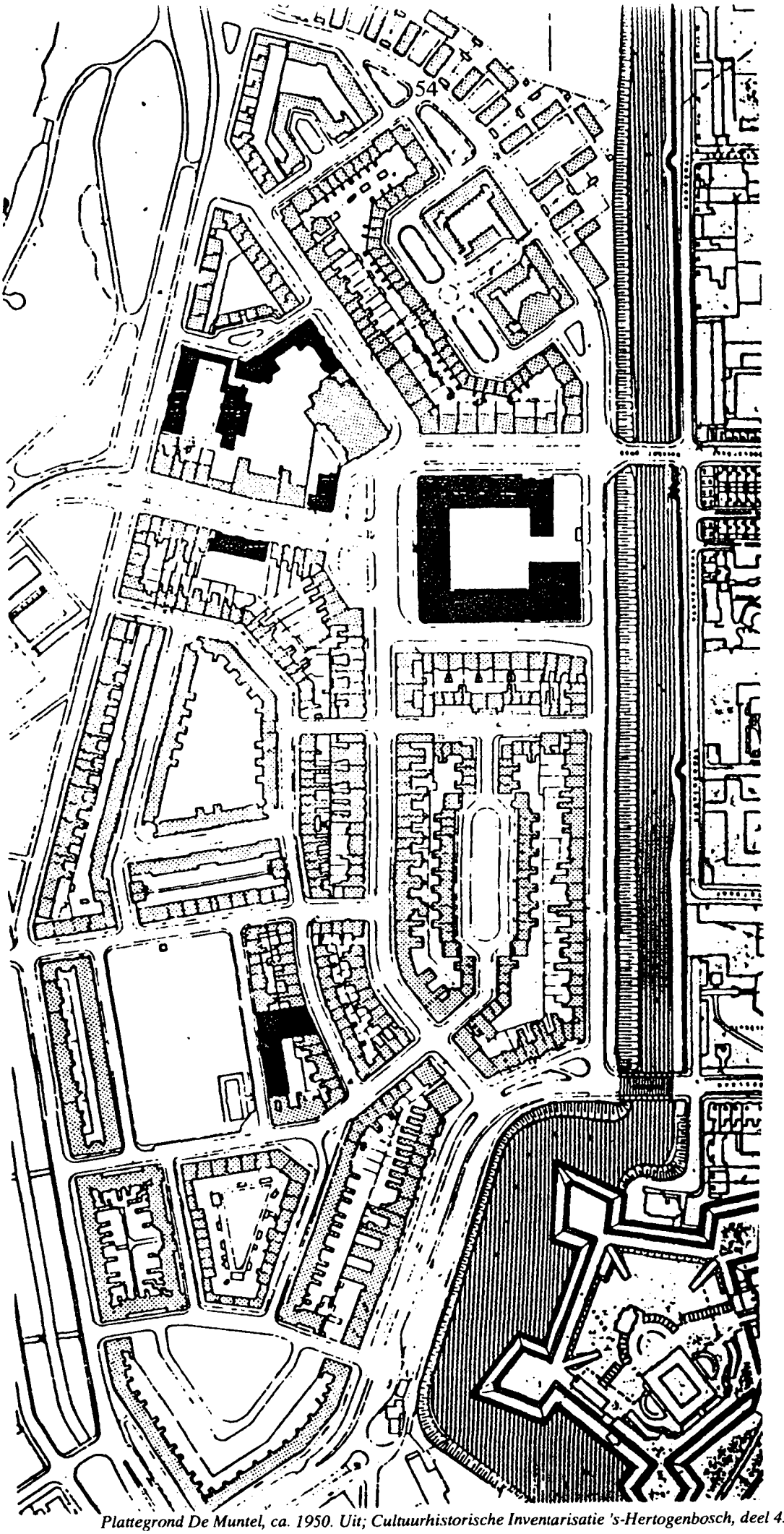

Plattegrond De Muntel, ca. 1950. Uit; Cultuurhistorische Inventarisatie 's-Hertogenbosch, deel 4.

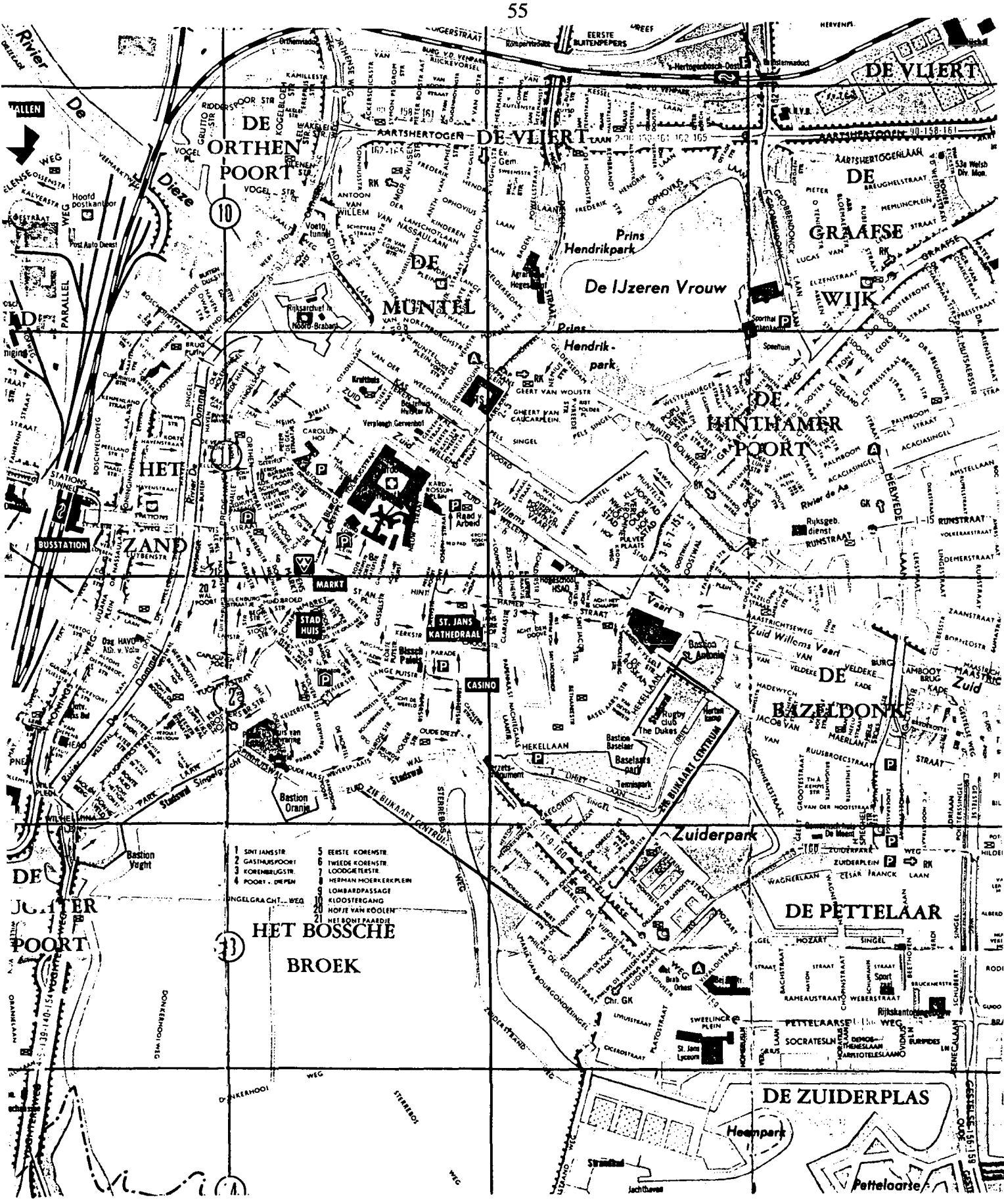

Plattegrond 's-Hertogenbosch, 1:12.500, 1988.

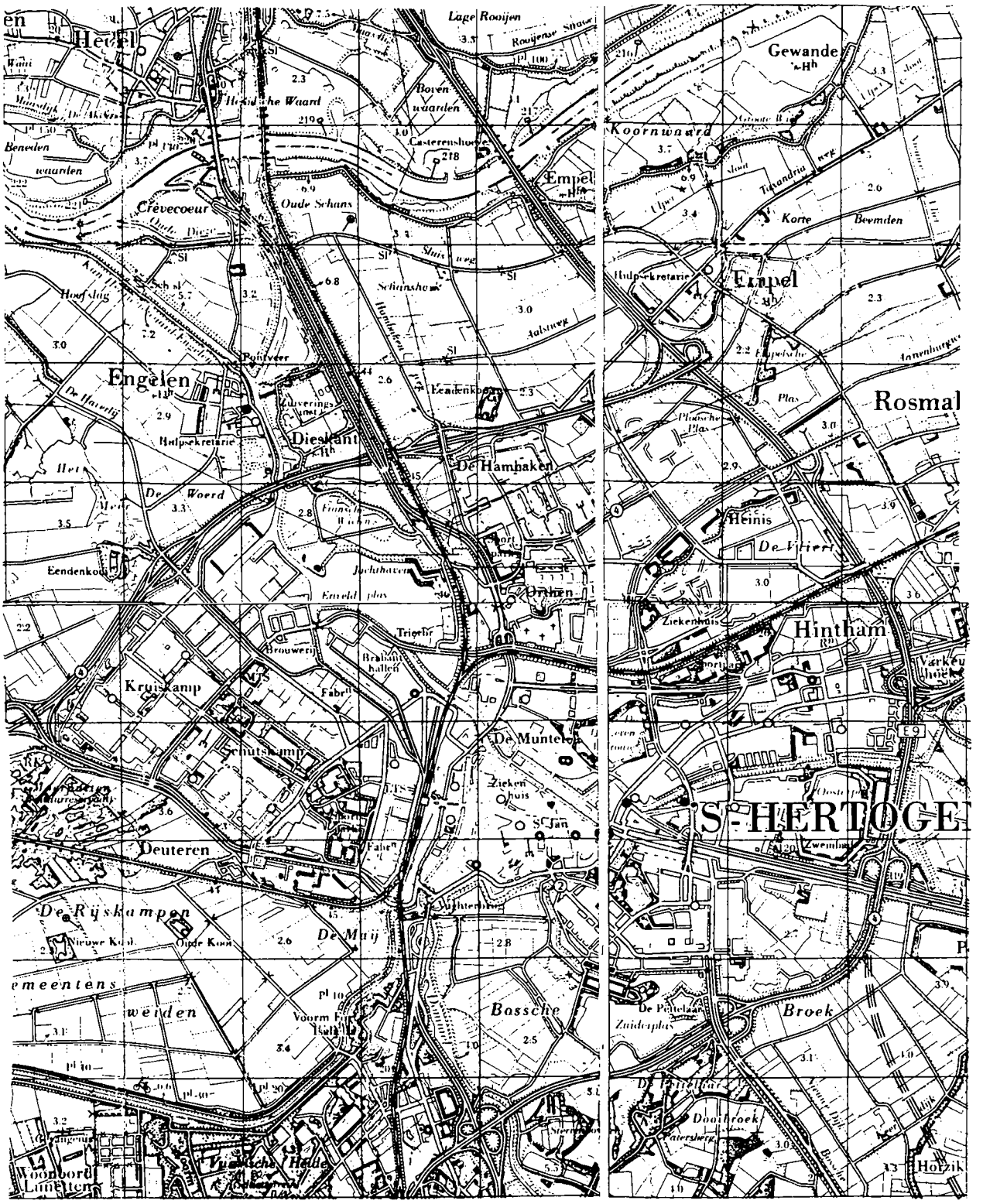

Gemeente 's-Hertogenbosch, topografische kaart 1:50.000, 1972-1986.